

“Een graantje meepikken”

Onderwijs op de boerderij: De ervaringen van kinderen in beeld

Een mistige morgen op D'n Hoef (Plug, 2019)

Msc Internship Rural Sociology (RSO-70424)

Msc International Development Studies

Auteur: Lana Plug, 940220658130

Stagebegeleider: dr.ir. Jan Hassink

Leerstoelgroep begeleiders:

dr. Esther Veen & Roald Pijpker

Wageningen Universiteit

Januari 2020

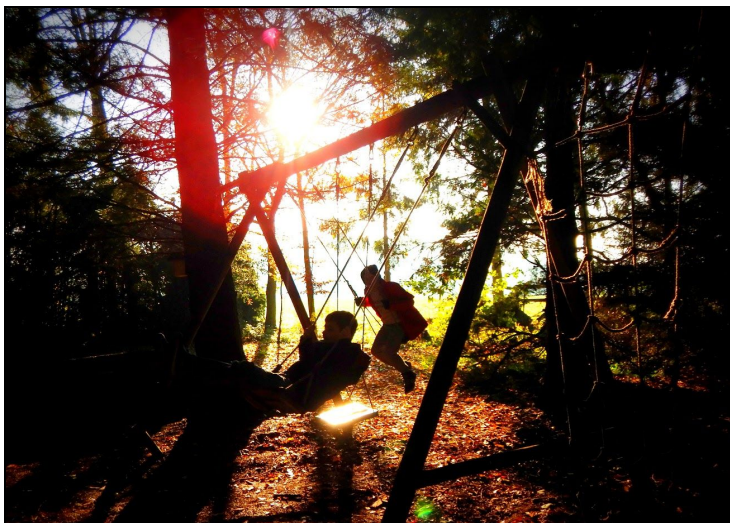
Inhoudsopgave

Voorwoord	3
1. Introductie	4
2. Probleem- en doelstelling	5
3. Ontwikkelen in een groene leeromgeving	6
3.1 Onderwijs op de zorgboerderij - Een tijdelijke en vervangende vorm	6
3.2 De boerderij als natuurlijke leeromgeving - Ervaringsleren	6
3.3 De inzet van dieren - Animal Assisted Interventions	8
4. Onderzoeksvragen	9
5. Methodologie	10
5.1 Kwalitatief onderzoek	10
5.2 Doelgroepen	11
5.3 Onderzoeksinstrumenten	11
5.4 Ethisch handelen in onderzoek met kinderen	12
6. Introductie van Zorgboerderij Leestensch Hof	13
6.1 Het Educapres programma en de woon-zorg mogelijkheden	13
6.2 Een sfeerimpressie van het orthopedagogisch paardrijden	14
7. Introductie van Pedagogisch Centrum D'n Hoef	15
7.1 Zorg-onderwijs, dagbesteding en gespecialiseerde begeleiding met paard	15
7.2 Een sfeerimpressie van de VIP (VakInterventie Paard)	16
8. Invulling van het onderwijsprogramma	17
8.1 Het programma - Een zorgvuldige balans tussen structuur en vrijheid	17
8.2 De leermomenten en de manier van doceren - Van klassikaal tot 1 op 1	18
8.3 De rol van 'ervaringsleren' en de inzet van dieren - Veelal ongemerkt	20
8.4 Evaluaties aan het eind van de dag - Reflectie en beloning	21
8.5 Samenvattende en vergelijkende tabel	22
9. Meest gewaardeerde aspecten van het programma	23
9.1 De ruimte om af te zonderen en de rustgevende omgeving	23
9.2 Paardrijden als overwinning en naar buiten om 'af te koelen'	24
9.3 De rust van de dieren en de vrijheid om zelf te bepalen wat je doet	25
9.4 Naar de paarden om te bedaren en het kwijt kunnen van de energie	26
9.5 Leren op je eigen tempo en je begrepen voelen	27
9.6 Na gepest te zijn weer enthousiast en gemotiveerd voor onderwijs	28
9.7 Innerlijke rust door de omgang met de dieren	29
9.8 Wat de kinderen het meest waarderen volgens de volwassenen	30
9.9 Slotsom naar aanleiding van het beeldend materiaal	30

10. Effecten van het programma op de kinderen	31
10.1 Het type leerling en de complexe problematieken	31
10.2 Zichtbare en onzichtbare ontwikkelingen onder de kinderen	32
10.3 De visie op terugkeer naar school en besluitvorming	34
10.4 Re-integratie trajecten en andere vormen van uitstroom	35
10.5 De 'X-factor' van de zorgboerderij met onderwijsfunctie	35
10.6 Slotsom naar aanleiding van de effecten	36
11. Behoeften vanuit ouders, docenten en zorgboeren	37
11.1 Behoeften vanuit de ouders - Beter luisteren en kijken naar de oorzaak	37
11.2 Behoeften vanuit de docenten - Individuele aanpak en samenwerking	38
11.3 Behoeften vanuit de zorgboeren - Op één lijn komen met andere partijen	39
11.4 Slotsom naar aanleiding van de behoeften	41
12. Conclusie	42
Literatuurlijst	45
Bijlage 1 - Goedkeuring Plan van Aanpak door Ethische Commissie WUR	49
Bijlage 2 - Lijst van geïnterviewden	50
Bijlage 3 - Topiclijst gebruikt voor het interviewen van de kinderen	51
Bijlage 4 - 101 manieren om een kind te prijzen (aan de muur op D'n Hoef)	52

Voorwoord

Tijdens meerdere jaren aan ervaring als vrijwilliger in de creatieve therapie sector met de inzet van muziek, beeld en dieren, heb ik met eigen ogen mogen ervaren wat deze vormen van therapie voor verschillende groepen mensen kunnen betekenen, waaronder; ouderen met dementie, kinderen met ontwikkelingsproblemen en mensen met (al dan niet aangeboren) hersenletsel. Voornamelijk het effect van de inzet van paarden en honden op kinderen met internaliserende problematieken heeft mij enorm verbluft en sindsdien is de nieuwsgierigheid naar dit onderwerp alleen maar gestegen. Vanuit deze persoonlijke fascinatie ben ik toegetreden tot het Wetenschapswinkel project vanuit Wageningen Universiteit: *"Ontwikkeling en professionalisering van onderwijs op de boerderij: leerarrangementen in het groen"*. Hoewel ik zelf geen achtergrond heb in het onderwijs, ben ik zeer benieuwd naar de mogelijkheden om onderwijs breder te definiëren dan de standaardvorm van een grote groep leerlingen in een klaslokaal met één docent, waarbij er van het kind langdurige concentratie en stilzitten wordt verwacht. Deze vorm werkt niet voor iedereen - zelf vond ik het namelijk ook vaak een overweldigende situatie - en ik kan me dus goed voorstellen dat er kinderen zijn die baat hebben bij alternatieve leertrajecten, zoals tijdelijk onderwijs op een zorgboerderij. Dat is dan ook hetgeen waar ik aan bij zou willen dragen; een groter draagvlak creëren voor dit soort initiatieven, zodat ieder kind de kans krijgt om vanuit de eigen mogelijkheden te leren, te leven en te ontwikkelen.

Het zijn bewonderenswaardige en ook intensieve weken geweest op twee ontzettend gastvrije boerderijen waar het een ware kunst bleek te zijn om het vertrouwen van een kind te winnen; een vaardigheid waar de bevoegen begeleiders mee geboren leken te zijn en ik nog veel over moest leren... *"Going native"*, zoals men dat noemt in de sociale wetenschappen, heeft zowel voor- als nadelen, maar het was onmogelijk om niet betrokken te raken bij de geweldige kinderen die me mee hebben genomen op een reis in hun belevingswereld. De boerderijen die hun deuren voor me hebben geopend en hun intenties en manieren van werken aan mij bloot hebben gelegd, in

de naam van de wetenschap, wil ik dan ook uit de grond van mijn hart bedanken. Daarnaast hebben de docenten en begeleiders mij ontzettend goed opgevangen op dagelijkse basis en deze lieve mensen dank ik dan ook voor hun hulp en steun bij mijn onderzoek. Uiteraard wil ik ook alle kinderen bedanken die, ondanks de spanning die een interview vaak met zich meebracht, toch hun moed bij elkaar hebben geschraapt om met mij te praten over onderwerpen die best lastig waren. Ook hebben de kinderen bijgedragen aan de prachtige beelden in dit rapport in de vorm van tekeningen en foto's die sterk tot de verbeelding spreken en het verhaal kracht bijzetten. Voor, tijdens en na het veldwerk heb ik hele fijne begeleiding mogen ontvangen van mijn stagebegeleider Jan Hassink, projectleider en tevens stagebegeleidster Esther Veen en promovendus Roald Pijpker. Buiten het onderzoek om heb ik van mijn partner, familie en vrienden ook veel steun ontvangen en daarnaast wil ik ook mijn lieve hondjes bedanken voor hun geduld - als ik weer eens lange dagen maakte - en hun knuffels en wandelingen die mijn *"writer's block"* wisten te doorbreken.

1. Introductie

"Iedere jongere die thuis zit, is er één te veel." - Minister Slob, 15-02-2019

Niet alle leerplichtige kinderen in Nederland gaan daadwerkelijk naar school, omdat niet iedereen volledig tot zijn of haar recht komt binnen de kaders van het reguliere en speciale primair en voortgezet onderwijs. Het huidige onderwijssysteem heeft namelijk niet de capaciteit om onderwijs op maat te bieden aan alle kinderen met een speciale hulpvraag (Rijksoverheid, 2016a) en zo ontstaan de 'thuiszitters' die vanwege complexe problematieken langere tijd geen onderwijs volgen. Met dit tijdelijke uitval bestaat er een risico op permanent schooluitval en een potentieel verlies van talent in de maatschappij ondanks de capaciteit van deze kinderen om te leren en te ontwikkelen. Hoewel het schooljaar 2017-2018 een stijging laat zien van het aantal thuiszitters waarvoor een oplossing is gevonden (ten opzichte van het jaar daarvoor) is er ook een stijging van het absolute aantal 'thuiszitters' gemeten (Rijksoverheid, 2019b), ondanks het 'Thuiszitterspact' van 2016 waarin drie ministeries met scholen en gemeenten de handen ineen sloegen om te zorgen dat er in 2020 geen kind langer dan drie maanden thuiszit zonder aanbod van een passende oplossing (Rijksoverheid, 2016b). De 'Wet Passend Onderwijs' (Rijksoverheid 2015b), de 'Jeugdwet' (Rijksoverheid, 2015a) en de vrij recentelijke 'Variawet' (PO raad, 2018) bieden samen meer ruimte voor alternatieve leer (en zorg) trajecten als tijdelijke oplossing voor leerplichtige kinderen, maar in de praktijk blijkt dat er toch kinderen tussen wal en schip vallen. Er zijn verscheidene initiatieven opgezet om het gat in het onderwijs op te vullen, zo ook (tijdelijk) onderwijs op een zorgboerderij; een relatief nieuwe vorm waar steeds meer leerlingen gebruik van maken (Wouda, 2018). Uit meerdere onderzoeken blijkt dat de zorgboerderij een uitkomst kan zijn voor een breed scala aan doelgroepen, waaronder jeugd, voornamelijk omdat zorgboerderijen een groene omgeving, zinvolle activiteiten en persoonlijke begeleiding op maat kunnen bieden (Hassink et al., 2018). Echter, binnen de zogenaamde 'onderwijsboerderij sector' is voornamelijk nog weinig uniformiteit met betrekking tot de samenwerking tussen verschillende partijen, financieringsstromen en de behaalde resultaten. Ook wordt deze vorm van onderwijs vaak niet erkend op regionaal en landelijk niveau, aangezien de zorgboerderij geen officiële onderwijslocatie is en daarom geen BRIN-nummer (Basisregister Instellingen) kan dragen (van der Aa, 2015).

In het kader van dit complexe klimaat waarin zorgboerderijen met onderwijsfunctie opereren, is een netwerk van zorgboeren naar de Wetenschapswinkel van Wageningen Universiteit gestapt voor het genereren van wetenschappelijk onderbouwde kennis met als hoofddoel het zoeken naar passende strategieën om de sector als geheel te professionaliseren (Veen, 2019a). Dit onderzoek, dat is uitgevoerd ter invulling van een masterstage, vormt een onderdeel van dit langerlopende onderzoeksproject en zal input vormen voor het eindrapport dat later dit jaar wordt opgeleverd. Er zijn door studenten van verschillende hogescholen en universiteiten al meerdere zaken onderzocht, waaronder; de stakeholders die betrokken zijn bij de sector (Van den Brink et al., 2019) en de knelpunten en succesfactoren die door de zorgboeren en omliggende partijen worden ervaren (Roelofs et al., 2019). Uit de onderzoeken bleek dat er een breed scala aan partijen betrokken is bij onderwijs op zorgboerderijen; op lokaal niveau (zorgboeren, ouders, scholen en gemeenten), op regionaal niveau (zorgboeren koepelorganisaties, samenwerkingsverbanden) en op landelijk niveau (Federatie Landbouw en Zorg en het Ministerie van OCW). Al deze stakeholders hebben een eigen visie met betrekking tot de potentie van zorgboerderijen als tijdelijke leeromgeving, maar in dit onderzoek ligt de focus op de kern stakeholder, namelijk: de kinderen zelf. Wat is voor hen de betekenis van tijdelijk onderwijs op een zorgboerderij? Hoe ervaren zij leren in het groen?

In dit onderzoeksrapport worden, in genoemde volgorde, de probleem- en doelstelling, het theoretisch kader, de onderzoeksvragen, de methodologie voor het beantwoorden daarvan en de resultaten beschreven met ondersteuning van beeldend materiaal dat is gemaakt door de kinderen. Uiteindelijk wordt een beknopte conclusie gepresenteerd met aanbevelingen voor zorgboeren, omliggende partijen en met betrekking tot vervolgonderzoek.

2. Probleem- en doelstelling

Vanuit het onderliggende probleem van de ‘thuiszitters’ in Nederland en het complexe klimaat waarin alternatieve leertrajecten zich ontwikkelen stamt het algemene probleem voor de onderwijsboerderij sector zelf, namelijk; een gebrek aan erkenning vanuit de maatschappij (en dan met name de onderwijssector) met betrekking tot de waarde van tijdelijk onderwijs op zorgboerderijen voor de kinderen die tijdelijk niet tot hun recht komen in het reguliere onderwijssysteem. Hieraan ten grondslag ligt een gebrek aan bekendheid van het fenomeen onderwijs op de boerderij en daarmee een gebrek aan wetenschappelijk onderbouwde kennis en de uitwisseling daarvan binnen de sector en naar het bredere publiek. Een aantal zaken is tot op heden nog niet helder op lokaal, regionaal en landelijk niveau, waaronder; de invulling van het onderwijs op de zorgboerderij, welke partijen hierbij betrokken zijn, hoe de financieringsstromen lopen en wat de (wetenschappelijk onderbouwde) meerwaarde ervan is voor de leerlingen zelf. Daarnaast is er vanuit de zorgboeren een overkoepelende vraag naar het onderzoeken en beschrijven van passende strategieën voor een versterking van de sector als geheel (Veen, 2019b). Het specifieke probleem waar dit deelonderzoek op focust is het gebrek aan kennis over de toegevoegde waarde van de onderwijsboerderij als leeromgeving voor leerplichtige kinderen die (tijdelijk) niet tot hun recht komen in het reguliere primair en voortgezet onderwijs. Er zijn namelijk sterke aanwijzingen dat zorgboerderijen een positief effect kunnen hebben op kinderen met ondersteuningsbehoefte (Hassink et al., 2018), maar dit is nog onvoldoende uitgediept.

Dit onderzoek draagt bij aan het (deels) oplossen van het algemene gebrek aan erkenning door het genereren van wetenschappelijk onderbouwde kennis en het stimuleren van de uitwisseling daarvan binnen de sector en richting het bredere publiek. De specifieke doelstelling van dit deelonderzoek is om de ervaring en ontwikkeling van kinderen, alsook de invulling van zorg-onderwijs programma's, door middel van kwalitatieve onderzoeksmethoden in kaart te brengen op een aantal zorgboerderijen en zo een duidelijker beeld te scheppen van de toegevoegde waarde van de onderwijsboerderij als tijdelijke leeromgeving. Met deze informatie kan de erkenning van de waarde van onderwijs op zorgboerderijen worden vergroot en de professionalisering en verduurzaming van de sector als geheel wetenschappelijk worden onderbouwd richting omliggende stakeholders op lokaal, regionaal en landelijk niveau. Een daaruit volgende aanpassing in beleid met betrekking tot de mogelijkheden voor alternatieve vormen van onderwijs in Nederland kan op haar beurt uiteindelijk bijdragen aan het verminderen van het aantal ‘thuiszitters’ en ervoor zorgen dat er in toenemende mate vanuit de mogelijkheden en capaciteiten van het kind naar passende oplossingen wordt gezocht.

3. Ontwikkelen in een groene leeromgeving

"Elk kind is leerbaar, linksom of rechtsom." - Lienneke Talens (2018)

3.1 Onderwijs op de zorgboerderij - Een tijdelijke en vervangende vorm

Allereerst is het zinvol om een duidelijke definitie neer te zetten van het soort onderwijs op boerderijen waar in dit specifieke onderzoek naar wordt gekeken. Naast onderwijs op de boerderij met een intensief karakter bestaan er namelijk ook gevarieerde educatieprogramma's met een extensief karakter onder de noemer '*boerderijeducatie*'. Deze vorm is ingericht voor schoolklassen om (eenmalig of in een reeks van lessen) te leren over het agrarische leven (Hassink, 2009) en zal niet worden onderzocht door middel van kwalitatieve methodes, aangezien dit schoolgaande kinderen betreft en niet is gericht op '*thuiszitters*'. Desalniettemin, geeft deze vorm van onderwijs wel interessante theoretische aanwijzingen richting de meerwaarde van onderwijs op de boerderij in het algemeen. Waar ik in mijn diepteonderzoek naar zal kijken is een vorm van onderwijs op de boerderij die speciaal is opgezet voor kinderen die niet tot hun recht komen in het reguliere systeem en dus (tijdelijk) niet meer naar school gaan. Deze vorm dient ter vervanging van onderwijs in een klaslokaal in de vorm van tijdelijke overbrugging, waarbij vanuit de individuele mogelijkheden van het kind wordt gewerkt en de intensiteit van de lessen dus vaak lager ligt dan op school. Daarnaast is er in deze programma's meer aandacht voor de eventuele zorgvragen van het kind. Het uiteindelijke doel is dat het kind weer terug naar school gaat wanneer hij of zij daar klaar voor is.

Wat maakt leren op een zorgboerderij nou zo anders dan leren in een regulier klaslokaal? Een aantal genoemde aspecten zijn de ruimtelijke en groene omgeving, de aanwezigheid (en inzet) van dieren door middel van *Animal Assisted Interventions* (AAls) en de andere manier van aanbieden van de lesstof waarbij ervaring centraal staat, ook wel; *ervarend leren*. In de volgende paragrafen zal ik de literatuur met betrekking tot *ervarend leren* en *Animal Assisted Interventions* (AAls) uitdiepen om een beeld te scheppen van de huidige wetenschap omtrent leren in het groen. Deze theorieën tezamen dienden namelijk als lens voor het kwalitatieve diepteonderzoek op twee zorgboerderijen in Nederland. Uit voorgaande onderzoeken op zorgboerderijen is namelijk gebleken dat de inzet van dieren bijvoorbeeld erg bevorderlijk kan zijn voor mensen met dementie, probleemjongeren en mensen met mentale beperkingen (Hassink et al., 2018). De band tussen mens en dier kan een verschil maken voor de cognitie en socialiteit van mensen en daarnaast kan '*ervarend leren*', wat bijvoorbeeld wordt toegepast op jeugdzorgboerderijen, ervoor zorgen dat jongeren nieuwe inzichten en gedrag ontwikkelen (Wielink et al., 2010; Hassink et al., 2011; Rutgers, 2017).

3.2 De boerderij als natuurlijke leeromgeving - *Ervaringsleren*

Ervarend leren, ook wel *ervaringsleren* genoemd, is een methodiek die al langere tijd in omloop is, maar één van de nieuwere toepassingen is op (jeugd) zorgboerderijen (Hassink et al., 2012; Rutgers, 2017). *Ervaringsleren* is ontstaan vanuit de werken *educacion popular* van Paolo Freire, *exemplarisch leren* van Kurt Hahn en de *leercyclus* van David Kolb. De kern bij deze methodes is dat deelnemers zichzelf beter leren kennen door nieuwe (intense) ervaringen op te doen, waarbij de algehele persoonlijkheid van de deelnemer wordt ontwikkeld. Later is op deze methode voortgeborduurd door Theo Ruikes die *ervaringsleren*, of "*leren door doen*" beschrijft als:

"Het creëren van een specifieke (methodisch opgezette) leersituatie die jongeren in staat stelt concrete ervaringen op te doen op grond waarvan zij tot reflectie over de eigen situatie komen, wat leidt tot nieuwe leerprocessen waarbij de jeugdige autonomie en een nieuw toekomstperspectief ontwikkelt" (Ruikes, 1994).

Evaringsleren kan op een recreatieve en educatieve wijze worden ingezet voor jongeren, maar ook ter curatie van problematische uitingen. Op de boerderij lijken al deze toepassingen van ervaringsleren samen te komen. Uit onderzoek blijkt namelijk dat ervarend leren probleemgedrag vermindert, en sociale interactie, doorzettingsvermogen en het probleemoplossend vermogen verhoogt (Ruikes, 2018). Uit onderzoek naar verschillende vormen van *boerderijeducatie* komt naar voren dat met deze nieuwe vorm van lesstof aanbieden schooluitval kan worden voorkomen doordat gedragsproblemen verminderen (Hassink, 2009). Uit het *Green Care project* en het *bOZ* (brede Onderwijs Zorg) project in Amsterdam-Zaandam blijkt dat de boerderij een veilige, natuurlijke, gevarieerde en gestructureerde leeromgeving biedt aan kinderen met extra hulpvraag met betrekking tot zowel onderwijs als zorg (Schuler, 2010; Schuler et al., 2011). De boerderij als ontwikkelomgeving geeft de mogelijkheid om de agrarische, schoolse en zorg wereld bij elkaar te brengen, wat zorgt voor unieke ervaringen voor kinderen (Schuler, 2010). De natuur werkt daarnaast stressreducerend en ADHD verschijnselen kunnen verminderen door in de buitenlucht te zijn. De boerderij heeft een positieve uitwerking op kinderen met leer-, ontwikkel- en gedragsproblemen, omdat deze veiligheid, een afgebakend terrein met afgebakende taken, een goede combinatie van structuur en flexibiliteit, verantwoordelijkheid, fysieke activiteit en binding met de natuur en andere wezens biedt (Schuler, 2010; Schuler et al. 2011).

Tijdens interventies op zorgboerderijen in Noord-Brabant (waarbij zowel de jongeren zelf als de ouders worden getraind) is gebleken dat ervaringsleren op zorgboerderijen voor jongeren met zowel internaliserend als externaliserend probleemgedrag een goede manier kan zijn om 'probleemjongeren' een nieuw toekomstperspectief te bieden door nieuwe ervaringen op te doen (Hassink et al., 2012). Op zorgboerderijen boeken jongeren voornamelijk vooruitgang op het gebied van probleemgedrag en zelfwaardering. Op de langere termijn is sociale steun zoeken, in de vorm van troost en begrip, positief veranderd en hebben de jongeren beter contact met hun ouders en zijn zelfverzekender (Hassink et al., 2011). Onderzoek naar ervaringsleren op jeugdzorgboerderijen in Nederland laat zien dat de persoonlijke ontwikkeling en het gevoel van samenhang positief worden beïnvloed op jeugdzorgboerderijen doordat jeugdigen het gevoel hebben dat de wereld weer betekenis heeft en begrijpelijk en handelbaar is, waardoor gezondheid en welzijn toenemen (Schreuder et al., 2014). Voornamelijk de houding van de boer, het werken met dieren, de informele atmosfeer en de volledig nieuwe omgeving werden genoemd als positieve elementen, waarbij de boerderij omgeving zowel als kalmerend als structurerend werd ervaren. De kracht van dit programma lag voornamelijk in de diversiteit en rijkdom aan middelen beschikbaar voor de participanten, waardoor er vele kansen ontstonden om nieuwe inzichten te krijgen en leerervaring op te doen. Een kanttekening hierbij is dat niet iedereen dezelfde elementen als cruciaal bestempelde, maar dat verschillende middelen elkaar kunnen complementeren of compenseren (Schreuder et al., 2014).

Ook uit een studie naar de effecten van Time-Out projecten (tijdelijke opvang op de boerderij om schooluitval te voorkomen) in Vlaanderen is naar voren gekomen dat dit soort initiatieven een uitkomst kunnen bieden voor jongeren met internaliserende en externaliserende problematieken. Hyperactiviteit vermindert significant op de boerderij en zelfvertrouwen en assertiviteit nemen toe. Het merendeel ervoer de Time-Out als positief, waarbij actief werd meegewerkt aan gedragsverandering. Het gedrag wat de aanleiding vormde voor een aanmelding werd op de boerderij vaak niet getoond en de jongeren deden veel inzichten op met betrekking tot hun eigen aandachtspunten. Daarnaast gaven de meeste respondenten aan dat ze na de Time-Out beter gemotiveerd waren om terug naar school te gaan en daar betere resultaten behaalden (Weweire, 2011). Ondanks de veelbelovende bevindingen in de literatuur zijn er ook geluiden dat het niet altijd hoeft te werken. Hoewel het onderwijs is aangepast aan de mogelijkheden van het kind is het wellicht niet voor ieder kind geschikt, aangezien er veel prikkels en nieuwe ervaringen op het kind afkomen. Het kan voornamelijk dienen als aanvulling op het huidige onderwijs- en zorgsysteem (Schuler et al., 2011).

3.3 De inzet van dieren - *Animal Assisted Interventions*

Dieren vormen een belangrijk aspect van de uitnodigende sfeer op zorgboerderijen voor verschillende doelgroepen en interactie met verschillende boerderij- en huisdieren brengt vele potentiële baten met zich mee voor de participanten. Dieren zorgen namelijk, onder andere, voor; betekenisvolle dagbesteding, hechte relaties, uitdagende taken, maar ook ontspanning, afleiding van de eigen problemen en kansen voor zelfreflectie (Hassink, 2017). Bij het ervaringsleren, zoals hierboven beschreven, kunnen ook dieren worden ingezet om deelnemers beter inzicht te verschaffen in de eigen persoonlijkheid en zo ontwikkeling tot stand te brengen. In haar boek *'Help, mijn juf is een paard!'* laat Paulien Rutgers (2017) met behulp van wetenschappelijke theorieën en anekdotes uit haar eigen praktijk zien hoe dieren (in dit geval voornamelijk paarden) een belangrijke rol kunnen spelen bij het ervaringsleren op een zorgboerderij. Zij legt uit dat er een grote variëteit aan termen bestaat voor dierondersteunde interventies, maar dat vanuit de *International Organisation of Human-Animal Interaction Organisations* (IAHAIO) wordt gepleit voor de overkoepelende term *Animal Assisted Intervention* (AAI). Hierbinnen vallen zowel de doelgerichte vormen van interventies als de meer recreatieve activiteiten die de kwaliteit van leven van cliënten verhoogt (Rutgers, 2017). De IAHAIO hanteert de volgende definitie van AAI:

"Een interventie met ondersteuning van dieren is een doelgerichte en gestructureerde interventie waarbij dieren bewust worden ingezet als ondersteuning op het gebied van gezondheid, onderwijs en persoonlijke dienstverlening met als doel een positief therapeutisch effect op mensen te bewerkstelligen" (Jegathesan, 2014).

Brelsford et al. (2017), die een systematische analyse hebben gedaan onder 25 AAI studies, met de focus op de impact van honden, laten zien dat AAls in verreweg de meeste gevallen een significante bijdrage kunnen leveren aan de prestaties van kinderen op school. Positieve effecten werden waargenomen met betrekking tot de cognitie, sociaal-emotioneel gedrag, en fysiologische reacties. Busch et al. (2016) laten zien dat AAls van betekenis kunnen zijn bij kinderen met ADHD, aangezien de dieren een kalmerende, socialiserende, en motiverende werking kunnen hebben en ook de cognitie van de kinderen positief beïnvloeden. Tan & Simmonds (2019) laten zien dat de inzet van paarden bij kinderen en adolescenten met een Autisme Spectrum Stoornis (ASS) positieve psychosociale effecten met zich meebrengt, waarbij voornamelijk een verbeterde sociale interactie en communicatie worden waargenomen. Dit wordt bevestigd in een andere studie waaruit blijkt dat de omgang met dieren helpt ter vermindering van de symptomen van kinderen met een ASS en een toename van sociaal gedrag (Ferwerda-van Zonneveld et al., 2008).

Onderzoek op jeugdzorgboerderijen laat zien dat het zorgen voor dieren de verantwoordelijkheid en eigenwaarde in jeugd verhoogt doordat ze zich belangrijk voelen; het dier is namelijk afhankelijk van de verzorging en dit doet een beroep op de jeugd (Wielink, 2010). Uit een onderzoeksrapport van de PBOO (Steijvers-van der Veer, 2005) blijkt dat het bezig zijn met dieren de gemoedstoestand van jongeren positief kan beïnvloeden doordat dieren als het ware de emoties van de mensen waar ze mee werken, weerspiegelen. Wanneer de jongeren doorkrijgen dat een bepaalde manier van omgang met de dieren ervoor zorgt dat dingen wel lukken, geeft dit zelfvertrouwen en het leert tegelijkertijd dat een goede instelling een positief effect heeft op anderen en henzelf. Daarnaast blijkt dat het zijn in een totaal andere omgeving (dan de arbeidsmarkt of het regulier onderwijs), waar ze de ruimte krijgen om op eigen tempo inzichten op te doen, de jongeren kan helpen om rust te vinden en vooruitgang te maken (Steijvers - van der Veer, 2005). Het is echter onduidelijk of de positieve effecten die in meerdere studies worden gemeten ook op andere contexten overdraagbaar zijn en wat de lange termijn effecten zijn (Kruger & Serpell, 2010). Er zijn aanvullende onderzoeken nodig met betrekking tot de effectiviteit van zowel ervarend leren als AAls in verschillende settings en voor verschillende doelgroepen, zodat de precieze impact van dit soort interventies aan het licht kan komen. In dit specifieke onderzoek werden ervaringsleren en AAls gecombineerd tot een theoretische lens om naar onderwijs op zorgboerderijen te kijken.

4. Onderzoeksvragen

In het onderzoek op zorgboerderijen met onderwijsfunctie is door middel van semi-gestructureerde interviews, participerende observaties en visuele onderzoeksmethoden (zie: hoofdstuk 5 methodologie) gezocht naar een antwoord op onderstaande vragen.

Centrale onderzoeksvraag

- ❖ **Wat is de betekenis van onderwijs op zorgboerderijen voor leerplichtige kinderen (van 4 tot 18 jaar) die (tijdelijk) niet tot hun recht komen in het reguliere en speciale primair en voortgezet onderwijs?**

Deelvragen

- **Hoe worden de onderwijsprogramma's op de zorgboerderijen ingevuld?**
- **Welke aspecten van het onderwijs op de zorgboerderijen worden door de kinderen het meest gewaardeerd?**
- **Welke effecten zijn er te zien bij kinderen die een (zorg-)onderwijsprogramma op een zorgboerderij volgen?**
- **Waar liggen de behoeften met betrekking tot zorg-onderwijs op de boerderij vanuit de zorgboeren, docenten en ouders?**
 - NB: Dit was geen initiële onderzoeksvraag, maar tijdens de interviews zijn een aantal behoeften ter sprake gekomen die van belang kunnen zijn voor vervolgonderzoek.

5. Methodologie

5.1 Kwalitatief onderzoek

Om de onderzoeksvragen te beantwoorden is, naast een literatuurstudie naar ervaringsleren en AAls, uitsluitend kwalitatief onderzoek verricht om de betekenis van onderwijs op zorgboerderijen voor de kinderen te achterhalen door de ideeën, ervaringen en gedragingen van hen te bestuderen. Daarnaast is de invulling van de zorg-onderwijs programma's bestudeerd om een helder beeld te scheppen van hoe het onderwijs op een boerderij eruit ziet voordat er wordt ingegaan op de beleving ervan door verschillende doelgroepen. Er is uiteindelijk op twee zorgboerderijen, die tevens dienen als casussen, gekeken naar het onderwijs, te weten: *Zorgboerderij Leestensch Hof* en *Pedagogisch Centrum D'n Hoef* (zie hoofdstuk 6 en 7 voor een introductie). Het feit dat deze boerderijen zowel overeenkomsten als verschillen in de opzet van het programma vertonen, tezamen met het feit dat er een grote mate van diversiteit in de zogenaamde 'onderwijsboerderij' sector te vinden is, maakt dat deze casussen interessant zijn om met elkaar te vergelijken. Aanvankelijk zou er op 3 boerderijen onderzoek plaatsvinden, echter; de derde boerderij die op de planning stond heeft deelname op het laatste moment moeten intrekken wegens overmacht, volledig buiten de bereidwilligheid om.

De zorgboerderijen zijn gekozen naar aanleiding van een recentelijke landelijke enquête, uitgevoerd door mijn stagebegeleider, onder zorgboeren die onderwijs op de boerderij bieden ([Hassink, 2019](#)). Allereerst zijn de boerderijen geselecteerd op basis van het aantal leerlingen, waarbij is gekozen voor boerderijen waar ten minste 5 leerlingen les krijgen om zo de kans op voldoende respondenten te vergroten. Vervolgens is er een selectie gemaakt van zorgboerderijen waar '*ervaringsleren*' en '*dierondersteunde interventies*' worden ingezet om vanuit het eerder beschreven theoretische kader naar het zorg-onderwijs te kunnen kijken. Verdeeld over 2 boerderijen zijn 16 (informele) semi-gestructureerde interviews afgenomen met verschillende partijen, te weten: leerlingen, zorgboeren, docenten en ouders (zie bijlage 2 voor een lijst van de geïnterviewden met referentienummer). Daarnaast zijn er 10 lesdagen geobserveerd, wat betekent dat op elke boerderij één schoolweek is waargenomen. Onder de 16 interviews zijn er 9 bij kinderen afgenomen (van 10 t/m 17 jaar) van zowel basis als voortgezet onderwijs en van zowel regulier als speciaal onderwijs. Van de 7 interviews met volwassenen zijn er 3 bij zorgboeren afgenomen (waarvan 1 tevens een docent), 2 bij docenten in loondienst op de boerderij en 2 bij ouders (van een kind van 10 en van 15). De interviews zijn vervolgens getranscribeerd, handmatig gecodeerd en systematisch geanalyseerd.

Op Zorgboerderij Leestensch Hof heb ik een week intern kunnen verblijven en gebruik mogen maken van de faciliteiten in het woon-zorgcomplex waar kinderen in het weekend of tijdens vakanties kunnen verblijven. Op deze manier heb ik het volledige weekprogramma (van maandag tot en met vrijdag) kunnen aanschouwen en dus een goed beeld gekregen van alle activiteiten op de boerderij, inclusief de avondopvang. Op D'n Hoef heb ik geen intern verblijf genoten, maar reed ik iedere dag op en neer naar de locatie voor het onderzoek waarbij de focus voornamelijk op de onderwijs en dagbesteding programma's lag. De naschoolse opvang is op deze boerderij niet bestudeerd. Ondanks de andere aanpak heb ik op beide boerderijen een goede indruk gekregen van de zorg-onderwijs programma's. Daarnaast was de aanpak van de dataverzameling op beide boerderijen hetzelfde. Iedere dag stond namelijk in het teken van een ander kind. Ik liep als het ware steeds "*een dagje mee*" en had daarmee de tijd om (tot op zekere hoogte) een band op te bouwen met het kind voordat het interview plaatsvond. De rest van de tijd is gebruikt voor het doen van observaties (gefocust op interacties die met het specifieke kind te maken hadden) en het interviewen van de volwassen participanten. De interviews werden aangevuld met visuele methoden van dataverzameling, namelijk foto's en tekeningen gemaakt door de kinderen zelf, om een beter begrip van de beleavingswereld van de kinderen te bewerkstelligen en een fijne sfeer te creëren tijdens het veldonderzoek. De meest gewaardeerde aspecten van het zorg-onderwijs programma (zie hoofdstuk 9) zijn op deze manier zowel mondeling als beeldend vastgelegd.

5.2 Doelgroepen

Voor dit onderzoek zijn kinderen, zorgboeren, docenten en ouders ondervraagd. Kinderen worden vaak over het hoofd gezien als onderzoeksparticipanten (Johnson et al., 2013), maar in deze studie vormen de kinderen het uitgangspunt voor onderzoek naar de betekenis van onderwijs op zorgboerderijen. De ouders van het kind dienen ter aanvulling en verifiëring van de informatie die de kinderen verschaffen met betrekking tot hetgeen onderwijs op de boerderij hen brengt. Daarnaast hebben zij goed zicht op de langere termijn ontwikkeling van het kind en hoe de ontwikkeling op de boerderij zich daartoe verhoudt, aangezien zij hier vanaf de geboorte intensief bij betrokken zijn. De zorgboeren dienen ook ter aanvulling van de informatie die de kinderen verschaffen en verschaffen daarnaast inzicht in de verschillende activiteiten en programma's op de zorgboerderij, het soort problematieken van kinderen die onderwijs op een zorgboerderij volgen en integratie terug naar school. De zorgboeren bieden daarnaast inzicht in de totstandkoming en de ontwikkeling van de zorg-onderwijs programma's en waar kansen liggen om deze te verbeteren. De docenten dienen eveneens ter aanvulling van de informatie die de kinderen verschaffen en bieden inzicht in de invulling van het onderwijs, de problematieken en ontwikkelingen van de kinderen en de re-integratie trajecten voor de uiteindelijke terugkeer naar school. Daarnaast hebben zij intensief contact met de kinderen en hebben dus het goed zicht op de ontwikkelingen die de kinderen doormaken op de boerderij.

5.3 Onderzoeksinstrumenten

5.3.1 Semi-gestructureerde interviews en participerende observatie

Bij kwalitatief onderzoek ben je als onderzoeker zelf het belangrijkste instrument, omdat er in face-to-face contact data wordt verzameld en je jezelf inzet om inzicht te krijgen in het leven van anderen. Het is van belang gebleken om de tijd te nemen om een goede band op te bouwen met potentiële participanten, voornamelijk de kinderen, door bijvoorbeeld te helpen met dieren verzorgingstaken of deel te nemen aan sport en spel activiteiten. Op deze manier konden de kinderen aan mijn aanwezigheid wennen en werd ik na verloop van tijd onderdeel van de groep. Dit was van belang om ervoor te zorgen dat kinderen zich op hun gemak voelden en wilden deelnemen aan het onderzoek. Vanuit deze vertrouwensbasis zijn (informele) semi-gestructureerde interviews en participerende observaties uitgevoerd. Observaties van de lessen en het aanvullende programma op de boerderij verschaffen inzicht in de inhoud van het onderwijs, de meest gewaardeerde aspecten en de effecten op de korte termijn. Tijdens en na de participerende observaties zijn aantekeningen gemaakt van hetgeen ik waarnam met mijn zintuigen en de bevindingen die daaruit voortvloeiden. Daarna is wat ik heb waargenomen ook (deels) bevraagd in een interview om beide vormen van informatie te kunnen vergelijken. Voor de interviews zijn topiclijsten gemaakt per doelgroep (zie bijlage 3 voor de topiclijst die is gebruikt voor de interviews met de kinderen), met de focus op de achtergrond van de leerlingen (problematieken en ervaringen op school), de invulling van de zorg-onderwijs programma's, de meest gewaardeerde aspecten van deze programma's, de effecten van het zorg-onderwijs op zowel cognitief als sociaal-emotioneel functioneren, de visie op terugkeer naar school en de invulling van re-integratie trajecten.

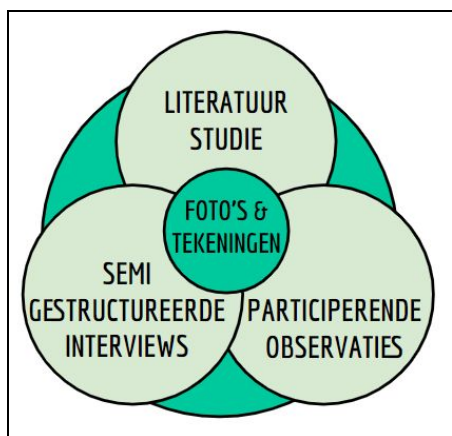
Data werd daarnaast verzameld op een creatieve en interactieve manier door het gebruik van visuele methoden onder de kinderen. Visuele methoden voor onderzoek onder kinderen kunnen namelijk helpen om de beleavingswereld te begrijpen en dienen als expressieve toevoeging aan de traditionele vormen van etnografische methoden. Daarnaast geeft het kinderen een grotere mate van controle over de productie van kennis die uit de studie volgt (Johnson et al., 2013). De analyse van deze vormen van data werd ondersteund door mijn kennis van kindertekeningen (Masterclass: Kindertekeningen lezen en begrijpen van Eveline Ruitenbergh) en achtergrond als vrijwilliger in de creatieve therapie. Naar aanleiding van de beeldende materialen zijn vervolgens korte open interviews uitgevoerd om de betekenis van de beelden vanuit de perceptie van de kinderen vast te

leggen. Uiteindelijk is door de kinderen voornamelijk gekozen voor de *photovoice* methode en in mindere mate het maken van tekeningen. Dit kan worden verklaard door het feit dat de kinderen tijdens het onderwijs vaak tekenen en ze minder vaak de mogelijkheid krijgen om te fotograferen, hoewel dit in beide zorg-onderwijs programma's wel degelijk voorkomt.

5.3.2 Kindergerichte methoden - Tekeningen en *Photovoice*

Een studie naar de carrière ambities van straatkinderen in India laat zien dat tekeningen, binnen kindgericht onderzoek, kunnen dienen als hulpmiddel om de opvattingen van kinderen aan het licht te brengen op een manier die respectvol is, cultuurverschillen overstijgt, geschikt is voor kinderen met beperkte geletterdheid, niet intimiderend is en zelfs als prettig wordt ervaren (Merriman & Guerin, 2006). Daarnaast geeft het een beter inzicht in de behoeften van kinderen waardoor de maatschappij hier beter op in kan spelen. Door samen te tekenen wordt een prettige ongedwongen sfeer gecreëerd en de band tussen mij (de onderzoeker) en de kinderen verbeterd. Aan de hand van een tekenopdracht (bv. *“teken hetgeen je het meest waardeert aan de boerderij”*), werd een gesprek aangegaan over wat er te zien is en waarom het getekend is.

De '*Photovoice*' methode, waarbij door middel van foto's iemands perspectief wordt weergegeven, stamt uit de jaren 90 en kan worden gebruikt om mensen met een mindere mate van macht een stem te geven om zo uiteindelijk beleidsmakers te bereiken om daarmee hun gemeenschap te versterken (Wang & Burris, 1997). Volgens Strack et al. (2004) kan de *photovoice* methode heel goed ingezet worden voor de *empowerment*' van jeugd, omdat zij door middel van de foto's hun ervaringen en inzichten kunnen communiceren om zo veranderingen in de maatschappij te bewerkstelligen vanuit hun eigen belevingswereld en behoeften. Door gebruik te maken van foto's die de kinderen zelf maken, krijgen de kinderen, net als bij de inzet van tekeningen, een deel van de regie over de gesprekken die volgen. De kinderen krijgen bijvoorbeeld de opdracht *“neem een aantal foto's van de dingen die de boerderij een fijne leeromgeving maken”* en zo ontstaat een kleine collage waaruit een gesprek volgt. In de figuur links is een schematische weergave van de methodologie te zien die voor dit onderzoek is gebruikt.

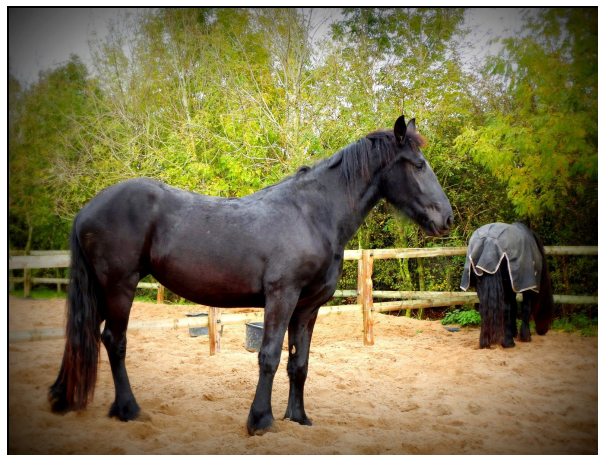

5.4 Ethisch handelen in onderzoek met kinderen

Over het algemeen worden kinderen als relatief kwetsbaar en machteloos beschouwd in de maatschappij in vergelijking met volwassenen en daarom is het belangrijk om als onderzoeker ethisch verantwoord te handelen in onderzoek met kinderen (Morrow & Richards, 1996). In de relatie tussen de onderzoeker en minderjarige participanten moet wederkerigheid, respect, waardigheid en zorg voorop staan. De onderzoeker moet zorgen dat de kinderen geen nadeel wordt bezorgd met het onderzoek of dat ze gekwetst worden (Kind en Samenleving, 2019). De omgang is daarom respectvol, correct, eerlijk en zorgzaam verlopen en daarnaast is zowel het recht op privacy als recht op participatie om belangen naar voren te brengen gewaarborgd. Voor ieder kind is een Formulier Geinformeerde Toestemming door de ouders ingevuld en de kinderen hebben volledig op vrijwillige basis deelgenomen aan het onderzoek. Vertrouwelijkheid en anonimiteit zijn hierbij gewaarborgd. Voordat de fase van het daadwerkelijke veldwerk van start ging, is het plan van aanpak van dit onderzoek goedgekeurd door de Ethische Commissie van Wageningen Universiteit. In bijlage 1 is de ondertekende brief te vinden die hiervan getuigt.

6. Introductie van Zorgboerderij Leestensch Hof

In West-Friesland, in de gemeente Medemblik, ligt het bijna 8000 inwoners tellende dorpje Wervershoof waar men Zorgboerderij Leestensch Hof vindt met 7 hectare aan weilanden, een overdekte rijhal en meerdere ruimtes om in te leren, knutselen, eten en samen te zijn. Hier is de mogelijkheid tot dagbesteding, logeeropvang (waar ik van harte gebruik van heb mogen maken), orthopedagogisch paardrijden en onderwijs-zorg voor thuiszitters. Men werkt vanuit de essentie van ecologische pedagogiek, waarbij de wisselwerking tussen het kind, de opvoeder en de omgeving centraal staat en paarden, maar ook de andere dieren, een belangrijke rol spelen in de dagelijkse bezigheden (Leestensch Hof, 2019).

6.1 Het Educpres programma en de woon-zorg mogelijkheden

Leestensch Hof (voortaan afgekort met LH) is begonnen als paardenhouderij van Haflingers en Friezen en in 2005 is de eerste cliënt op de boerderij gekomen, wat het beginpunt van de zorgboerderij markeert. De eigenaresse heeft een achtergrond in het onderwijs en sinds 2010 ontvangt ze een klein groepje leerlingen dat onderwijs volgt. Dit is spontaan vanuit de praktijk ontstaan door de vraag vanuit ouders. In 2012 is het zorg-onderwijs programma *Educpres* opgezet in samenwerking met gemeenten, onderwijsconsulenten, leerplichtambtenaren en een gedragswetenschapper speciaal voor thuiszitters met ernstige gedragsproblemen. Rondom een kind wordt een professioneel netwerk opgezet van zorg- en onderwijsprofessionals en het traject van het kind wordt onderling afgestemd. Er wordt vanuit de *ecologische pedagogiek* gewerkt wat betekent dat de wisselwerking tussen het kind, de opvoeder en de omgeving centraal staat. De uitgangspunten op de boerderij zijn acceptatie en de principes van *empowerment*; het in de kracht zetten van de deelnemers. Hierbij wordt voornamelijk competentiegericht gewerkt. De paarden staan centraal in de dagelijkse bezigheden en er wordt gebruik gemaakt van *Equine Assisted Activities* (EAA). Voor de kinderen is orthopedagogisch paardrijden onderdeel van het programma, waarbij aan de houding, het zelfvertrouwen en communicatieve vaardigheden (lichaamstaal) wordt gewerkt. Het paard kan hierbij dienen als spiegel om meer inzicht te krijgen in de eigen uitstraling en het gedrag. Naast het *Educpres* programma is er ook de mogelijkheid tot dagbesteding voor volwassenen, logeer- en vakantieopvang voor kinderen in het woonzorgcomplex en buitenschoolse opvang waarbij de kinderen gezamenlijk eten op de boerderij. De dagbesteding en zorg-onderwijs groep worden bewust van elkaar gescheiden en hebben beiden een eigen gebouw voor pauzes en binnenactiviteiten. Daarnaast is er een aparte ruimte waar creatieve activiteiten plaatsvinden, waaronder houtbewerking, die door beide groepen kan worden gebruikt. Wel komen de groepen elkaar tegen tijdens de dieren verzorgingstaken en andere buitenactiviteiten. Aangezien de kinderen in de zorg-onderwijs groep voornamelijk de basisschoolleeftijd hebben, zitten de oudere kinderen vaak in de dagbesteding groep, omdat ze hier betere aansluiting kunnen vinden met de deelnemers.

6.2 Een sfeerimpressie van het orthopedagogisch paardrijden

Om een beeld te schetsen van zowel de activiteiten op de boerderij als de ervaring van de participerende observatie is hieronder een aangepast fragment uit mijn aantekeningen te vinden die op de eerste dag zijn gemaakt, vlak na aankomst. Iedere dag liep ik met een ander kind mee om zo de tijd te nemen om een band op te bouwen voor het daadwerkelijke interview plaats zou vinden.

Hij vind het nog een beetje gek dat ik erbij kom staan in de stal waar hij bezig is om het paard voor te bereiden voor het rijden, maar als ik een paardenborstel pak en hem help de vacht schoon te maken, is het ijs al snel gebroken. De begeleider laat ons alleen om iemand anders te assisteren en ik vraag hem hoe lang hij hier al komt en of het bevalt. Hij loopt al langere tijd op de boerderij, maar is pas sinds een paar dagen bij de onderwijsgroep ingestroomd. "Op school is er iets... fout gegaan", vertelt hij, maar hij benoemt het niet. De dag is nog jong, dus ik besluit er nog niet op door te vragen en in stilte borstelen we samen zijn lievelingspaard, Loret. "Kan jij manen vlechten?" vraagt hij. Ik vlecht wel eens mijn eigen haren, dus dan zal het met manen ook moeten lukken, denk ik bij mezelf en knik. Ik maak een kleine vlecht van de blonde haren van de beeldschone Haflinger die over de bles vallen en de rest van de manen vlecht ik in. Niet slecht voor een eerste keer, denk ik bij mezelf. Hij kijkt bedachtzaam naar het nieuwe kapsel. "Kan het nog iets netter, denk je?" Ik probeer het aan te passen, maar al gauw komt de paardencoach eraan en is het tijd voor het opzadelen en rijden. Ook twee andere jonge dames staan klaar met een paard. Eenmaal in de rijbak stapt hij met behulp van een klein plastic trapje op het paard en houdt zich vast aan de riem met handvaten die om de buik van het paard is bevestigd. Hij is duidelijk nog een beginner, want de meiden mogen zelfstandig rijden en gebruiken teugels. Ik mag in de bak blijven om te kijken en net als ik hem wil vragen of ik hem mag fotograferen, vraagt hij mij of ik foto's van hem wil maken. "Jij denkt het, ik zeg het!" grapt hij en hij glundert als hij op het paard zit. Het paard van de jongen wordt aan een lange lijn gelegd en hij rijdt kleine rondjes om de begeleider heen terwijl zij het touw vasthoudt. De dames rijden daarbuiten aan de rand van de rijbak en krijgen hier en daar instructies voor een betere houding en kleine opdrachtjes om uit te voeren, maar werken voornamelijk zelfstandig. De jongen mag af en toe even in draf of galop en aan de ongemakkelijke bewegingen te zien is hij nog niet echt één met het paard, maar hij geniet er duidelijk van en oogt trots als een aap. De begeleider vraagt hem soms zijn handen in zijn zij, in de lucht of op zijn hoofd te houden om het iets spannender te maken en zijn balans te verbeteren. Hij volgt de aanwijzingen zonder moeite op en na verloop van tijd brengt de begeleider ze even in stilstand. "Als het paard doet wat je van haar vraagt, maar je haar altijd even bedanken!" oppert de begeleider. Hij buigt een beetje naar voren en legt zijn hand in de hals van het paard en aait haar zachtjes. Terwijl ik in de rijbak naar hem kijk, voel ik dat alle ogen op mij gericht zijn van de volwassen dagbesteders die ondertussen de stallen aan het mesten zijn en af en toe langsrijden met hun gevulde kruiwagens om deze buiten te legen. Het is mijn eerste dag hier en ze zullen zich wel afvragen wie ik ben en wat ik kom doen. Er komt een vrouw met het Syndroom van Down naast me staan en ze glimlacht naar me. "Hoog hè?" zegt ze, "Dat die kinderen dat durven... die paarden zijn zo hoog!" Ik knik en zo staan we samen een tijdje te kijken.

7. Introductie van Pedagogisch Centrum D'n Hoef

In de provincie Noord-Brabant, in de gemeente Someren, ligt het ruim 2000 inwoners tellende dorpje Lierop waar men Pedagogisch Centrum D'n Hoef vindt. De boomrijke boerderij bestrijkt een landelijke omgeving waar een voedselbos, speelbos en kleurrijke en speels ingerichte gebouwen de ruimte bieden aan de kinderen om zichzelf te zijn en zich te ontplooien. 'Natuurlijk leren' is de lijfspreuk van de boerderij en ook hier wordt vanuit de ecologische pedagogiek gewerkt, waarbij de interactie tussen mens en natuur en mensen onderling centraal staat en paarden een belangrijke rol spelen in de dagelijkse bezigheden en in het ontwikkelen van executieve functies door middel van specialistische begeleiding (D'n Hoef, 2019).

7.1 Zorg-onderwijs, dagbesteding en gespecialiseerde begeleiding met paard

D'n Hoef (voortaan afgekort met DH) is in 2003 opgezet en drie jaar later is, net als op LH, het onderwijs erbij gekomen vanuit de vraag van een ouder. Ook hier heeft de eigenaresse een achtergrond als leerkracht en in 2010 is de boerderij omgetoverd tot onderwijs-zorgboerderij. Het zorg-onderwijs programma, ook wel *Time-Out* genoemd, is speciaal opgezet voor thuiszitters met gedragsproblemen, ontwikkelingsstoornissen of trauma's. Daarnaast is er een dagbestedingsgroep die ook onderwijs geniet, maar deze groep heeft minder leermomenten en begint de dag met een dieren verzorgingstaak. Veel kinderen draaien met beide groepen een aantal dagen mee. Het uitgangspunt van de boerderij is het werken vanuit de *ecologische pedagogiek*, waarbij de focus ligt op de wisselwerking tussen mens en natuur en mensen onderling. De lijfspreuk van de boerderij is dan ook *'natuurlijk leren'*. Ook op DH staan de paarden centraal en hier lopen, onder andere; Haflingers, Friezen, Welsch en KWPN paarden. Er wordt gespecialiseerde begeleiding met paard geboden ten behoeve van de sociale, psycho-motorische, emotionele en cognitieve ontwikkeling. Hierbij staat ervaringsleren centraal en werkt het paard als spiegel voor inzicht in het eigen gedrag. Er worden verschillende vormen van equithérapie geboden en er is de mogelijkheid tot voltige (turnen op het paard), ouder-kind begeleiding (systemisch werken), maar ook grondwerk en mensen. Bij alle vormen leren de kinderen motorische en communicatieve vaardigheden. Naast de paardenactiviteiten heeft de boerderij ook een voedselbos, een theaterzaal en muziekatelier. Het *'één kind, één team'* principe vormt de basis van de eenduidige aanpak die wordt gehanteerd; alle disciplines worden namelijk rondom het kind verenigd. Naast het zorg-onderwijs en dagbesteding programma is er ook mogelijkheid tot naschoolse en vakantieopvang, individuele begeleiding en thuisbegeleiding (met school- en huisbezoeken), teamcoaching voor onderwijs en zelfsturende teams, workshops en (SKJ-geregistreerde) trainingen waaronder *'paardvriendelijk lesgeven aan kinderen en jongeren met gedragsproblemen'*, de Vaktraining Interventie met het Paard (VIP) *'versterken van executieve functies'* en de opleiding *Centred Riding* (voor een juiste houding en botstructuur). Daarnaast kunnen leerlingen hier starten met de MBO opleiding diervverzorging niveau 1 en 2.

7.2 Een sfeerimpressie van de VIP (VakInterventie Paard)

Om een beeld te schetsen van de paardenactiviteiten op deze boerderij is hieronder een aangepast fragment uit mijn aantekeningen te vinden die een indruk geeft van de oefeningen waarbij paarden worden ingezet. Ook hier liep ik iedere dag met een ander kind mee om de tijd te nemen om in hun belevingswereld te duiken en een goede band te scheppen voor het interview zou plaatsvinden.

Het is ijsig koud buiten en zowel de kinderen als de begeleiders bibberen en wrijven hun handen tegen elkaar of stoppen ze in hun jaszakken om ze warm te houden. "Vandaag zullen we een halfuur in de weer zijn in plaats van een uur, anders worden we te koud!" zegt de begeleider. Ik haal mijn camera tevoorschijn en merk dat het gevoel in mijn vingers langzaam verdwijnt. In mijn hoofd volg ik de weg terug naar binnen, door de huiskamer, naar het kantoor, naar mijn rugzak, waar op de bodem mijn gebreide handschoenen liggen. De rijbak wordt door middel van een touw in tweeën gedeeld waarbij de groep kinderen zich eveneens in tweeën splitst en aan beide kanten rond een paard verzamelt. Ik sta met drie kinderen en twee begeleiders om één van de Haflinger merries heen met een dekje om. "Vandaag gaan jullie in overleg zelf opdrachten verzinnen om uit te voeren!", vertelt de begeleider vrolijk. "Er zijn materialen zoals pionnen voorhanden en het is aan jullie om een geschikte oefening te bedenken..." De drie kinderen kijken elkaar aan, terwijl ze zachtjes het paard aaien. "We kunnen een slalom bouwen?" oppert één van de kinderen. De rest knikt. "Dat is een goed idee!" Ze verzamelen een aantal pionnen en leggen ze in een rechte lijn achter elkaar met ruimte ertussen voor het paard om te manoeuvreren. "Ik heb een idee!" roept één van de kinderen. "We doen de slalom in stap en daarna maken we in draf het rondje af om daarna weer tot stilstand te komen bij de begeleiders." De andere kinderen stemmen in en de begeleider glimlacht. Omstebeurt maken de kinderen het rondje. Eén van de kinderen geeft aan het nog spannend te vinden om alleen te lopen en een ander kind biedt aan om het rondje samen te maken. De begeleider tikt me aan. "Wat de kinderen nog niet weten is dat deze oefening in verbinding staat met hun alledaagse leven.... Straks maken we het bruggetje, let maar op!" De jongen die het jongste van de drie is, heeft soms moeite om het paard onder controle te houden en probeert uit alle macht het paard uit stilstand te krijgen. Hier en daar vallen wat pionnen om tijdens de slalom, maar de kinderen hebben het duidelijk naar hun zin. Als iedereen meerdere rondjes heeft gemaakt komen we weer bij elkaar. Eén van de jongedames knuffelt ondertussen innig met het paard. "Jullie hebben zonder enige aanwijzing zelf een oefening bedacht en zelf jullie tijd ingedeeld! Goed gedaan jongens!" Zegt de begeleidster. "Als jullie thuiskomen na een dag op de boerderij of van een andere activiteit, kunnen jullie dan ook altijd iets bedenken om te doen?" De kinderen schudden met hun hoofd. "Nee, ik verveel me vaak..." zegt één van de meiden. "Deze oefening laat zien dat je altijd iets zinnigs kunt bedenken om te doen, vooral als je samen met anderen een plan maakt!" De kinderen knikken. "Ik hoop dat jullie, de volgende keer dat jullie je thuis vervelen, aan deze oefening terugdenken en herinneren dat het altijd mogelijk is om een nuttige activiteit te verzinnen en dat je dit niet altijd in je eentje hoeft te doen!" De kinderen glimlachen en aaien het paard. "En nu gauw naar binnen om op te warmen, jongens!" Ik stop mijn camera weg en wrijf in mijn handen. Wie weet herinner ik mij dit moment ook wel de volgende keer dat ik mij verveel...

8. Invulling van het onderwijsprogramma

Op het schoolbord wordt de dagstructuur duidelijk uitgetekend of opgehangen zodat alle kinderen weten waar ze aan toe zijn. Eventuele veranderingen worden uitvoerig besproken en pas als iedereen snapt wat de bedoeling is, gaat het programma van start. Dagtaken en 'leermomenten' worden afgewisseld met 'keuzemomenten' en pauzes, waarbij van dag tot dag wordt gekeken waar het kind toe in staat is, wat zijn of haar behoeften zijn en wat de gemoedstoestand is.

8.1 Het programma - Een zorgvuldige balans tussen structuur en vrijheid

Wanneer men de programma's van beide boerderijen naast elkaar legt, zijn er veel overeenkomsten te zien. Op beide boerderijen wordt namelijk gewerkt met een wekelijks terugkerend programma, waarbij de woensdag en vrijdag, net als op school, een verkort programma kennen dat duurt tot ongeveer het middaguur. Op de andere dagen duurt het programma op LH tot 15:00 en op DH tot 13:30. De daadwerkelijke tijd daarvan die aan onderwijs wordt besteed, is veel korter dan op een school; op LH krijgen de kinderen maximaal twee keer per dag een half uur les en op DH maximaal twee keer per dag een uur. Het onderwijs wordt op beide boerderijen bewust in twee delen opgesplitst zodat de kinderen zich steeds maar korte tijd mentaal hoeven in te spannen en stil hoeven te zitten. Er zijn ook kinderen die maar één 'leermoment' (15) per dag krijgen of helemaal geen; "soms is het al een hele stap voor een kind om te spelen met constructiespeelgoed in een setting die het onderwijs nabootst en in het bijzijn van leerlingen die wel met onderwijs bezig zijn" (15).

Op zowel LH als DH begint de dag vaak met een "taakje" die verband houdt met de verzorging van de dieren, waaronder paarden, kleinvee en knaagdieren. Op LH worden de taken door de begeleiders verdeeld en krijgen de kinderen op iedere dag van de week een andere taak toegewezen. Op een magneetbord worden afbeeldingen van de uit te voeren taken achter de namen van de kinderen gehangen, waarbij rekening wordt gehouden met de persoonlijke voorkeuren. Tijdens de dagtaken loopt er vaak per kind een begeleider mee op LH om erop toe te kunnen zien dat de taak juist wordt uitgevoerd. Op DH mogen de kinderen 's morgens zelf hun naam achter een taak schrijven en krijgen zo de vrijheid om een taak te doen die ze leuk vinden. Vaak zijn er een aantal begeleiders die de groep onder toezicht houden, maar er wordt geen begeleider aan een kind gekoppeld en daarmee een grotere mate van verantwoordelijkheid van de kinderen gevraagd.

Wat ook op beide boerderijen wordt toegepast is een *'keuzemoment'* (15) of *'rustmoment'* (8), waarbij de kinderen voorafgaand aan een drink- of lunchpauze een kwartier tot een half uur de tijd krijgen om (binnen de kaders van de mogelijkheden van de boerderij) zelf te bepalen wat ze willen doen en dit kan variëren van het spelen van een spelletje, een meer fysieke activiteit zoals voetbal of een kussengevecht (zie figuur rechtsboven aan het begin van het hoofdstuk) tot het knuffelen van de dieren. Op deze manier wordt besluitvaardigheid onder de kinderen gestimuleerd en hebben kinderen die hoog in hun energie zitten de mogelijkheid om stoom af te blazen en kinderen die de rust op willen zoeken juist de mogelijkheid om zich af te zonderen of in groepjes activiteiten te ondernemen. Op LH wordt duidelijk onderscheid gemaakt tussen binnen- en buitenactiviteiten in het rooster, zodat de kinderen leren om in beide omgevingen een passende activiteit te vinden. Op DH is het vaak aan de kinderen zelf of ze hun keuzemoment binnen of buiten uitvoeren.

Op beide boerderijen worden ook creatieve activiteiten gestimuleerd en op LH is zelfs een apart gebouw ingericht als lokaal waar men zich volledig uit kan leven met de gangbare knutselmaterialen, maar bijvoorbeeld ook houtbewerking. Daarnaast wordt er op beide boerderijen aandacht besteed aan fotografie en kunnen de kinderen projectmatig aan collages of andere werkstukken werken. Op LH is er een meisje bezig met een videoproject, waarbij een instructiefilmpje *"Hoe zadel je een paard op?"* (8) wordt gerealiseerd voor nieuwe stagiaires op de boerderij die geen ervaring hebben met paarden. Ook koken is op beide boerderijen een onderdeel van het programma om ook de meer basale vaardigheden aan de man te brengen. Hoewel de programma's grotendeels wekelijks terugkeren zijn er ook bepaalde seizoensgebonden activiteiten die geen wekelijkse, maar wel een jaarlijkse cyclus kennen. Dit onderzoek is uitgevoerd in de winter en dan zijn er bijvoorbeeld geen pasgeboren dieren te vinden die extra verzorging nodig hebben en groeien er ook weinig gewassen om mee aan de slag te gaan. Daarnaast zijn er ook thema's die eens in de zoveel tijd het uitgangspunt vormen. Een voorbeeld hiervan is de *Muziekweek* op DH waarbij de kinderen de kans krijgen om verschillende muziekinstrumenten te bespelen.

Op beide boerderijen geven docenten en zorgboeren aan dat ze het belangrijk vinden om met een duidelijke dagstructuur te werken, omdat de kinderen ook in hun latere leven hiermee te maken zullen krijgen. De dagstructuur is constant in ontwikkeling en ieder jaar wordt deze dan ook aangepast op basis van de praktijkervaringen; *"de dagindeling is niet heilig, maar de huidige vorm lijkt goed te werken"* (6). Hoewel het daadwerkelijke onderwijs van korte duur is, zijn de momenten wel op vaste tijden ingepland, zodat de kinderen hiermee leren omgaan. De combinatie van vastomlijnde taken met een aantal vrije keuzemomenten per dag, maakt dat de kinderen hier minder druk ervaren dan op school. Ik denk daarom dat de kracht van de opbouw van de zorg-onderwijs programma's op beide boerderijen ligt in de zorgvuldig uitgebalanceerde combinatie van structuur en vrijheid. Juist door de keuzemomenten die individueel bepaald kunnen worden, zijn de momenten waarbij de kinderen *"iets moeten"* (14) makkelijker vol te houden; er is namelijk altijd uitzicht op een potje voetbal of een knuffel met een paard.

8.2 De leermomenten en de manier van doceren - Van klassikaal tot 1 op 1

Hoewel de wekelijkse programma's van de boerderijen veel overeenkomsten vertonen met betrekking tot de onderdelen waaruit het is opgebouwd, zijn er grote verschillen te zien in de opzet van de daadwerkelijke leermomenten en de vorm van doceren. Op LH vinden de leermomenten plaats in een klein lokaal waar voornamelijk één op één wordt gewerkt of hooguit in tweetallen. Er wordt, verdeeld over de week, afgewisseld tussen twee docenten (waarvan één bevoegd), waarbij de docent nagenoeg alle opdrachten samen met de leerling maakt en er dus veel interactie en persoonlijke aandacht is. Hierbij wordt vaak gebruik gemaakt van bijvoorbeeld een telraam of een bak met namaak-geld om de kinderen op een meer concrete manier sommen te leren. Een interessante aanpak op LH is het *"omdraaien van de rollen"*. *"Soms laat ik de kinderen de juf zijn en voor je het weet, leggen ze aan mij uit hoe de opdracht in elkaar steekt"* (6). Op DH, daarentegen, kan de groep variëren van 5 (zorg-onderwijs groep) tot 13 kinderen (zorg-onderwijs + dagbesteding groep)

waarbij één docent aanwezig is (van de twee docenten in dienst) die alleen daar waar nodig inspringt om een opdracht uit te leggen. Er zijn vaak twee extra begeleiders aanwezig om te helpen met uitleg en de groep onder supervisie te houden en het geluidsniveau te controleren. Verder werken de kinderen voornamelijk zelfstandig aan hun opdrachten en pakken bij binnenkomst hun eigen werkmap. Samen met de docent wordt de planning een aantal dagen vooruit geschreven en wanneer een kind een opdracht heeft voltooid, wordt deze per direct door de docent nagekeken en eventueel besproken.

De begeleiding tijdens het onderwijs is op LH dus veel intensiever dan op DH. DH geeft aan geen voorstander te zijn van een één op één benadering, omdat men dan *“een schijnveiligheid creëert die in de echte maatschappij ook niet bestaat”* (14). In die zin zou je kunnen zeggen dat de onderwijssetting op DH realistischer wordt nagebootst dan op LH, maar dit betekent niet dat de ene vorm beter is dan de andere. De ene boerderij vindt het belangrijk om een zeer hoge mate van veiligheid en geborgenheid te creëren door één op één te werken en de andere boerderij vindt het belangrijk dat de kinderen leren met verschillende begeleiders (en dus vormen van autoriteit) om te gaan, omdat dat dit in hun latere leven ook een belangrijke vaardigheid zal zijn. Ook op DH is veiligheid een belangrijk thema, maar daar is het de kunst om veiligheid te creëren in een setting zonder één op één benadering. Desondanks zijn er op LH ook momenten waarbij meerdere kinderen onder één begeleider vallen en op DH ook momenten waarbij een kind graag een bepaalde begeleider benadert wanneer het even niet goed gaat. De twee vormen zijn dus niet zo zwart-wit als het lijkt, maar vormen eerder een basis om op terug te vallen. Aangezien de kinderen op beide boerderijen erg te spreken zijn over het programma en de manier van doceren, kan er op basis van de data dus niet voor één van beide manieren worden gepleit. Beide vormen, klassikaal en één op één, kunnen werken en kennen hun eigen sterke en zwakke kanten.

Wat op beide boerderijen overeenkomt is dat de lesmaterialen door de school worden verzorgd waar het kind is uitgevallen of, in het geval het kind niet meer staat ingeschreven bij een school, via een school waarmee men een raamovereenkomst heeft. Het kan voorkomen dat het maanden duurt voordat er boeken voorhanden zijn en in die gevallen wordt er creatief omgegaan met de materialen die voorhanden zijn, maar de voorkeur ligt bij het gebruik van dezelfde methodes als op school, omdat de kinderen hiermee bekend zijn en ze hier bij eventuele terugkeer ook weer mee gaan werken. Soms wordt er gewerkt met losse werkbladen wanneer er geen materiaal door een school wordt geleverd, maar dit is niet wenselijk. Daarnaast hebben de boerderijen niet de middelen of mogelijkheden om van ieder jaar, elk niveau en alle vakken al het lesmateriaal in huis te hebben, dus het is ook praktisch als deze verantwoordelijkheid bij de school ligt, maar dit creëert wel een bepaalde mate van afhankelijkheid. Beide boerderijen vinden het belangrijk om voornamelijk te focussen op de basisvaardigheden, namelijk; rekenen, taal en spelling en hier en daar is er een kind dat ook een ander vak doet (soms ter compensatie van een vak dat nu nog wat lastig gaat; bijvoorbeeld natuur en techniek in plaats van spelling). Er wordt getracht om de leerachterstand zo klein mogelijk te houden door deze vakken te blijven onderhouden, ook al is dat op een laag pitje. Sommige kinderen hebben in het begin een sterke afkeer tegen alles wat met onderwijs te maken heeft en dan is het al een grote overwinning als er een paar opdrachtjes per dag worden gemaakt.

Een kracht van beide programma's is de mogelijkheid, voor zowel de kinderen die één op één begeleiding krijgen als de kinderen die zelfstandig met een grotere groep in een klaslokaal werken, op het eigen tempo te werken en te ontwikkelen. Er zijn bijvoorbeeld kinderen die met boeken werken die, wanneer men puur naar de leeftijd van het kind zou kijken, onder het niveau zouden zijn, maar op de boerderijen wordt gekeken naar het individu en in mindere mate naar waar het kind zou moeten zijn. Uiteraard zijn er wel bepaalde doelen voor ogen, maar de kinderen werken allemaal op hun eigen tempo en wanneer een kind trauma's heeft overgehouden aan de tijd op school, wordt er altijd eerst een tijd ingelast om *“even te kunnen landen”* (14) en dan ligt de focus voornamelijk op zorg en dagbesteding. Doordat er vanuit de mogelijkheden van het kind wordt gewerkt, wordt het aandeel onderwijs in de zorg-onderwijs programma's als het ware ondergeschikt gemaakt aan de zorg, omdat er wordt gefocust op de persoonlijke ontwikkeling van de kinderen die

breder is dan het leren lezen, schrijven en rekenen. De kinderen leren bijvoorbeeld om samen te werken, om met conflicten om te gaan en om te gaan met frustratie en boosheid op een manier die geen negatieve invloed heeft op anderen. *“Op basisscholen zijn hier simpelweg de middelen en de ruimte niet voor”* (16). De focus op persoonlijke groei is in groot contrast met de aanpak op scholen en daarom denk ik dat dit hier een grote kracht en ook belangrijke rol ligt voor zorgboerderijen met onderwijsfunctie. *“Op school had mijn kind niet op deze manier kunnen ontwikkelen, wat hij hier leert is van onschatbare waarde”* (16).

8.3 De rol van ‘ervaringsleren’ en de inzet van dieren - Veelal ongemerkt

Op het gebied van de inzet van ervaringsleren en AAls zijn er duidelijke verschillen te zien tussen de twee onderzochte boerderijen. Op DH is ervarend leren (of naar de eigen lijfspreuk; *‘natuurlijk leren’*) het uitgangspunt van de pedagogische dienstverlening op de boerderij en hoewel de momenten niet altijd vooraf methodisch worden opgezet, zoals dat in de definitie van Ruikes (1994) wordt beschreven, wordt er wel actief ingespeeld op natuurlijke leermomenten die zich dagelijks op een meer organische wijze aandienen door het kind bewust te maken van het leerproces tijdens een intense ervaring en daar samen op te reflecteren. Belangrijke plekken voor het natuurlijk leren zijn het *‘voedselbos’* waar de kinderen alles kunnen leren over (eetbare) bloemen en planten, het groeiproces daarvan en het gebruik daarvan in gerechten en de *‘hoefzoo’* waar alle kleinere dieren zijn ondergebracht en worden verzorgd. Tijdens het daadwerkelijke onderwijs komt ervarend leren nauwelijks terug. Binnen het klaslokaal ligt de focus namelijk op het leren uit boeken, vanuit de gedachte dat het uiteindelijke doel terugkeer naar school is en het kind daar ook weer op deze manier zal moeten leren. Daarnaast is het voor de docenten in dienst lastig om buiten de aangeleerde onderwijskaders te denken waarin ze jarenlang ervaring op hebben gedaan. De eigenaresse van DH geeft aan dat het iets is waar je in moet geloven en wat je moet kunnen zien.

Bij de specialistische begeleiding met het paard op DH komt ervaringsleren het sterkst naar voren. Hier worden namelijk wel vooraf persoonlijke leerdoelen opgesteld die, wanneer 12 jaar of ouder, samen met het kind worden besproken en ontwikkeld. Deze hangen vaak samen met executieve functies, waaronder; *“plannen, incasseren en grenzen aangeven”* (14). De begeleiders bedenken vaak vooraf welke opdrachten het kind met een paard gaat uitvoeren en zo worden er wel degelijk methodisch opgezette leersituaties ingezet. Echter, ook tijdens deze momenten kan het zijn dat er onverwachte interacties tot stand komen waar het kind ook van kan leren en hier wordt dan ook actief op ingegaakt. Op DH dient het paard als spiegel van de uitstraling van een kind om deze bewust te maken van de eigen uitwerking op anderen. Zo leert een kind bijvoorbeeld dat een positieve houding makkelijker zaken voor elkaar krijgt dan een negatieve houding. AAls worden hier volgens de IAHAIO definitie ingezet, namelijk doelgericht, ter ondersteuning van de gezondheid en persoonlijke ontwikkeling met als doel een positief therapeutisch effect. Equithérapie is dan ook een belangrijk onderdeel van de zorg op deze boerderij en wordt ingezet ten behoeve van de sociale, psycho-motorische, emotionele en cognitieve ontwikkeling van de kinderen.

Op LH speelt ervaringsleren in veel mindere mate een expliciete rol, maar het is wel degelijk verweven met de activiteiten op de boerderij. Net als op DH gaat het hier vooral om het inspelen van de begeleiders op het moment dat er zich een intense ervaring voordoet door stil te staan bij het innerlijke proces van het kind en daar samen op te reflecteren. Ervaringsleren is niet een inherent onderdeel van het programma zoals dat op DH het geval is, maar er zijn wel sporadische momenten waarbij ervaringsleren wordt toegepast. Ook op LH vindt men ervaringsleren tijdens het daadwerkelijke onderwijs in het klaslokaal amper terug. Hier wordt gewerkt met de reguliere lesmethoden die ook op scholen gebruikt worden om te zorgen dat de kinderen bekend blijven met deze manieren van leren en ook uiteindelijk weer in kunnen stromen op een school. Deze overtuiging is op beide boerderijen sterk aanwezig, ondanks het feit dat beide eigenaressen ook de wens uitspreken meer met ervaringsleren te willen doen tijdens de ingeroosterde leermomenten en niet alleen daarbuiten. De docent van LH geeft aan in het verleden meer ervaringsleren te hebben

ingezet tijdens het onderwijs, maar dat dit ook groepsafhankelijk is. De huidige groep staat hier simpelweg *“minder voor open”* (6). Tijdens de andere activiteiten, die zich voornamelijk buiten voordoen, komt ervaringsleren wel meer naar voren, net als op DH. Voornamelijk tijdens de activiteiten met de paarden, waaronder het rijden en verzorgen, maar ook grondwerk en menen, komen de kinderen in aanraking met intense ervaringen die inzicht kunnen geven in het eigen gedrag en de invloed op anderen. Ook hier kan het paard dienen als spiegel en wordt het ingezet om bijvoorbeeld angsten te relativeren, de eigen krachten te ontwikkelen eigen en communicatieve vaardigheden te vergroten, maar de focus ligt voornamelijk op ontspanning, het zorgdragen en bewustwording van de lichaamshouding. Het zorgdragen voor een ander wezen brengt daarnaast vaak een verhoging van het zelfvertrouwen met zich mee en het gevoel ertoe te doen of belangrijk te zijn. Hoewel hier op minder doelgerichte wijze wordt gewerkt dan op DH worden dieren hier wel degelijk doelbewust ingezet ter ondersteuning van gezondheid en persoonlijke ontwikkeling en daarmee past deze aanpak binnen de definitie van het IAHAIO in hoofdstuk 3.

Opvallend is dat, op beide boerderijen, de meeste kinderen tijdens de interviews aangeven niet het idee te hebben dat ze op de boerderij op een andere manier leren dan op school en ook niet het idee hebben dat ze ervarend leren op de boerderij. Dit zou kunnen betekenen dat de kinderen bij een natuurlijke vorm van leren niet of amper doorhebben dat ze educatief bezig zijn en nieuwe vaardigheden leren. Hiermee denk ik dat vooral bij kinderen die op school trauma's hebben opgelopen, ervarend leren een uitkomst kan bieden om kinderen op impliciete wijze weer enthousiast te maken voor onderwijs en daarnaast kan helpen bij persoonlijke ontwikkelingsvraagstukken. Het veelal ongemerkte karakter van ervaringsleren kan daarmee een kracht van de zorgboerderij zijn die onderwijs biedt, omdat de kinderen in zekere zin *“leren zonder dat ze daar erg in hebben”* (7).

8.4 Evaluaties aan het eind van de dag - Reflectie en beloning

Op beide boerderijen wordt er aan het eind van de dag een kort moment ingelast om samen met de kinderen aan de hand van een aantal vragen (bv. *Wat ging er goed? Wat heb je geleerd?*) te reflecteren op de dag. Op LH gebeurt dit in kleine groepjes, waarbij de begeleiders aan ieder kind dezelfde vragen voorleggen. Daarnaast geven de kinderen de dag een cijfer (tussen de 1 en 10) om de mate van voldoening aan te geven. Op DH gebeurt dit één op één en worden de kinderen omstebeurt apart geroepen terwijl de rest van de kinderen bezig zijn met een opruimtaak. Deze momenten worden op LH niet direct gedocumenteerd, maar de voortgang van de leerlingen wordt wel maandelijks vastgelegd. Op DH worden de evaluaties aan het eind van de dag direct in een digitaal zorgnetwerk, *Caren Zorgt*, ingevuld en dus dagelijks bijgehouden. Nog voor de kinderen thuiskomen kunnen de ouders al gelezen hebben hoe de dag van het kind is verlopen en zo wordt transparantie gewaarborgd en kunnen ouders op de ervaringen en gemoedstoestand van het kind inspelen bij thuiskomst. Ook worden in dit programma afspraken die met de ouders zijn gemaakt vastgelegd, zodat er bij onenigheid of een klacht kan worden teruggevallen op bepalingen die in overleg tot stand zijn gekomen.

Wat er juist wel op LH aanwezig is en niet op DH is een concreet beloningssysteem. Natuurlijk worden de kinderen op beide boerderijen beloond met complimenten (zie bijlage 4: 101 manieren om een kind te prijzen), maar op LH hebben alle kinderen een eigen glazen potje waarin zij *‘Smileys’* (kleine gele balletjes met een vrolijk gezicht erop afgebeeld) kunnen verzamelen door goed gedrag te vertonen en goed aan het schoolwerk te gaan. Er is een lijst waarop per hoeveelheid smileys staat vermeld welke beloning er kan worden geïnd en dit kan variëren van het uitlaten van de honden van de eigenaar tot extra tijd om te computeren of gamen. De kinderen mogen zelf bepalen waar ze voor willen doorsparen en welke beloning hen dus het meeste waard is. Ook wanneer bepaalde beloningen niet op de lijst staan, is het mogelijk om deze in overleg zelf te creëren. Eén jongen wilde bijvoorbeeld heel graag zijn broertje de boerderij laten zien en na het sparen van 16 smileys is dit gelukt.

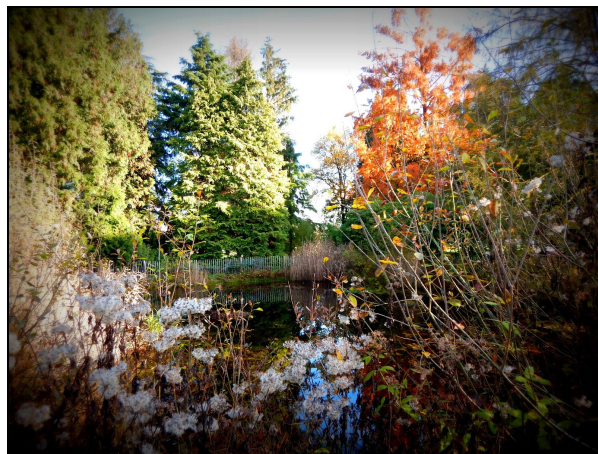
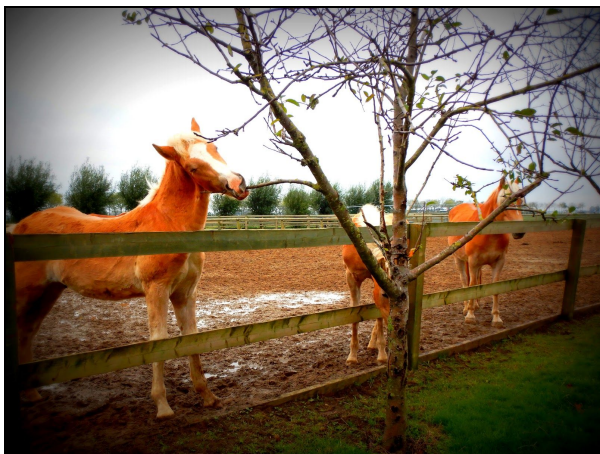
8.5 Samenvattende en vergelijkende tabel

In onderstaande tabel zijn de eerder beschreven eigenschappen schematisch weergegeven, waarbij de twee boerderijen makkelijker met elkaar kunnen worden vergeleken. Wat wel belangrijk is om in acht te nemen, is dat de realiteit veel genuanceerder is dan in onderstaande tabel wordt weergegeven, omdat beide boerderijen getuigen van een hoge mate van flexibiliteit om op het moment in te spelen en creatief om te gaan met de beschikbare middelen, vormen van begeleiding en manieren om ontwikkeling te stimuleren. Daarnaast hebben ze allebei hun eigen krachten.

	Leestensch Hof	D'n Hoef
Start- en eindtijd	08:30 - 09:30 tot 15:00 (wo + vr halve dag)	09:30 - 13:30 (wo + vr halve dag)
Aantal leerlingen tegelijk onderwijs	1 - 2 van de 6 kinderen (voornamelijk één op één), oudere kinderen bij dagbesteding groep	5 - 13 van de 13 kinderen (bij afwezigheid soms minder), deel van de kinderen in dagbesteding groep
Aantal docenten en bevoegdheid	1 bevoegde docent (eigenaresse) en 1 begeleider (geen bevoegdheid) die afwisselen, maar docent stuurt aan en houdt overzicht	2 bevoegde docenten in dienst die afwisselen en zorgboer (met docentbevoegdheid) is voornamelijk betrokken bij terugkeer schooltraject
Lesmateriaal	Aangeleverd vanuit school waar kind is uitgestroomd	Aangeleverd vanuit school waar kind is uitgestroomd, of school waarmee overeenkomst is gemaakt
Dierenverzorging taken	Ja, iedere dag, vaak aan het begin, worden door begeleiders verdeeld	Ja, iedere dag, vaak aan het begin, kinderen mogen zelf kiezen
Leermomenten	Ja, 2 x een half uur per dag (sommige kinderen minder)	Ja, 2 keer een uur per dag (sommige kinderen minder of niet)
Aanvullende activiteiten	Sport en spel (voetbalveld en rijbak), handarbeit/creatief (houtbewerking), fotografie en film, koken, dieren activiteiten (vnl. met paard)	Sport en spel (speelbos en theaterzaal), handarbeit/creatief, muziek, speurtochten (zintuigen), fotografie, koken, dieren activiteiten (vnl. met paard)
Keuze momenten	Ja meerdere keren per dag, keuze uit binnen- en buitenactiviteiten	Ja, meerdere keren per dag, keuze uit binnen- en buitenactiviteiten
Evaluaties	Ja, aan het eind van de dag, wordt niet dagelijks gedocumenteerd (op dit moment alleen maandelijks)	Ja, aan het eind van de dag, dagelijks bijgehouden in <i>CarenZorgt</i> en ouders kunnen direct meelesen
Belonings-systeem	Ja, door middel van "smileys" die verdiend en gespaard kunnen worden voor een activiteit (bv. computertijd)	Geen concreet beloningssysteem
Ervaringsleren	Geen inherent onderdeel van het onderwijsprogramma (bij deze specifieke groep kinderen), maar gebeurt wel spontaan	Wordt actief ingezet tijdens begeleiding met paard en vormt een kernonderdeel van het leren op de boerderij (voedselbos)
AAIs	Inzet van paarden (ook andere dieren aanwezig). Voornamelijk verzorging, rijden en ontspanning, geen expliciete therapiesessies	Inzet van paarden (ook andere dieren aanwezig). Verzorging, ontspanning, rijden en equithérapie met persoonlijke leerdoelen (executieve functies)

9. Meest gewaardeerde aspecten van het programma

Op de vraag 'wat waardeer je het meest aan het onderwijsprogramma op de boerderij?', hadden bijna alle kinderen wel een duidelijk antwoord. Om het perspectief van het kind in het middelpunt te zetten, is deze interviewvraag aangevuld met foto's en tekeningen die door de kinderen zelf zijn gemaakt om zo beter inzicht te krijgen in de belelevingswereld van het kind. Aangezien een beeld meer dan 1000 woorden zegt, dienen de foto's en tekeningen in dit hoofdstuk als leidraad om te laten zien wat de kinderen het meest waarderen aan het onderwijsprogramma op de boerderij.

9.1 De ruimte om af te zonderen en de rustgevende omgeving

Eén van de meest genoemde gewaardeerde aspecten waren de *"rust en ruimte"* (2) die de kinderen op de boerderij krijgen. Daarmee bedoelen ze zowel de fysieke ruimte als de mogelijkheid om even een luchtje te scheppen wanneer er een conflict is geweest, wanneer het werken aan het onderwijs even niet lukt of wanneer het hoofd te vol is. Wanneer de kinderen vergelijken hoe ze zich na een dag op school voelen en na een dag op de boerderij zijn er duidelijke verschillen te zien. De kinderen voelen zich na een dag op school vaak *"boos"* (3, 4), *"volledig uitgeput en kapot"* (11) of *"gestresst"* (10). Na een dag op de boerderij voelen de kinderen zich vaak *"rustig"* (3), *"moe, maar wel goed"* (13) en soms juist *"energiek"* (3). De kinderen geven aan dat dit voornamelijk komt omdat ze zich op school *"opgesloten voelen"* (4) en *"teveel prikkels binnenkrijgen"* (2). Dit in tegenstelling tot de boerderij waar ze de *"vrijheid hebben om naar buiten te gaan"* (3) en zelf de rust op kunnen zoeken (van een dier of een afgelegen plekje) wanneer ze voelen dat ze dat nodig hebben. Hiervoor krijgen ze dan ook de ruimte van de begeleiding.

Een ander vaak genoemd aspect is *"het gezelschap"* (1) en daarmee wordt zowel de aanwezigheid van de dieren als de mensen bedoeld. De kinderen geven aan dat ze *"rustiger en vrolijker"* (5) worden van de aanwezigheid van dieren en dit kan ze helpen wanneer ze boos of gefrustreerd zijn; vaak gaan ze dan even kijken bij de paarden om te bedaren. Daarnaast wordt ook de aanwezigheid van andere kinderen gewaardeerd. Veel kinderen geven aan veel nieuwe vrienden te hebben gemaakt op de boerderij. Ook de begeleiding wordt als zeer prettig beschouwd, omdat de kinderen het idee hebben dat er altijd iemand voor ze klaar staat. Er zijn kinderen die voornamelijk de aanwezigheid van de andere kinderen waarderen en ook kinderen die juist de aanwezigheid van de begeleiders meer waarderen. Sommige kinderen waarderen de aanwezigheid van speeltoestellen (zoals een trampoline) die je niet vaak op een schoolplein vindt en waardoor ze hun energie in het verloop van de dag goed kwijt kunnen. De kinderen geven aan dat de landelijke, groene en rustige omgeving van invloed is op hun gemoedstoestand en dat ze hier zelf ook rustiger in het hoofd van worden. In de volgende paragrafen zijn een aantal persoonlijke verhalen uitgelicht aan de hand van beeldend materiaal dat door de kinderen zelf is gemaakt.

9.2 Paardrijden als overwinning en naar buiten om 'af te koelen'

De jongen van 10 jaar die bovenstaande foto's op LH heeft gemaakt komt al bijna twee jaar op de zorgboerderij en vindt het erg fijn dat hij ten alle tijden *"naar buiten kan gaan"* (3), in tegenstelling tot een school waar je alleen op vaste tijden naar buiten gaat. Op school voelde hij zich voornamelijk *"boos"* (3) (waarom weet hij niet) en op de boerderij voelt hij zich *"soms rustig en soms juist druk"* (3). Hij vond het interview erg spannend en gaf vaak aan het antwoord niet te weten, zelfs wanneer er naar zijn eigen mening werd gevraagd. Toen we na het interview beeldmateriaal gingen verzamelen leefde hij weer helemaal op. Hij wist precies van welke elementen van de boerderij hij foto's wilde nemen. Hij heeft meer dan de vier geselecteerde foto's genomen, maar deze foto's sluiten het meeste aan bij zijn interesses en geven een goed beeld van de dingen die hij fijn vindt aan het zijn op de zorgboerderij. Hoewel hij naar eigen zeggen eerst *"bang was voor paarden"* (3), durft hij er nu op te rijden en mee in de weer te zijn, wat voor hem een grote overwinning is geweest. Het paardrijden is dan ook zijn favoriete bezigheid. Hij rijdt niet op de Haflingers waar de andere leerlingen op rijden, maar wel op een wat kleinere pony. Hij vindt het heel fijn dat hij *"naar buiten kan"* (3) om even rustig te worden wanneer het onderwijs niet lukt of wanneer hij het gevoel heeft dat hij *"wordt getreiterd"* (3) en is ook graag actief op de skelter, in de speeltuin op de schommels en op de trampoline. De omgeving van de boerderij heeft op hem een rustgevende werking. Hoewel hij aangeeft op dit moment nog niet terug naar school te willen, geeft hij wel aan dat hij verwacht dat dit in de toekomst beter zou gaan, doordat hij hier *"rustiger"* (3) is geworden en zich *"minder snel boos voelt"* (3).

9.3 De rust van de dieren en de vrijheid om zelf te bepalen wat je doet

De jongen van 11 jaar die deze foto's heeft gemaakt op LH komt ook al ongeveer twee jaar op de boerderij en vindt het heerlijk dat hij hier *"niet steeds stil hoeft te zitten"* (5) en gaat dus graag naar buiten en samen met zijn beste vriend op de boerderij (vertegenwoordigd in de vorige paragraaf) trampolinespringen of een andere activiteit ondernemen. Hij vindt de aanwezigheid van de dieren heel fijn, omdat hij er naar eigen zeggen *"rustiger van wordt"* (5) en heeft dan ook voornamelijk van hen foto's gemaakt. Zijn favoriete dieren zijn de konijnen en zijn favoriete bezigheid is dan ook om hen te knuffelen. Echter, de foto's hiervan waren helaas niet duidelijk genoeg om in het rapport op te nemen. Ook geeft hij aan dat de omgeving een rustgevende werking op hem heeft. Wel vertelt hij dat hij het *"steeds saaier"* (5) vindt worden op de boerderij (hij komt hier al lange tijd) en dat hij zich soms *"als een zombie voelt"* (5) aan het eind van de dag, maar over het algemeen vindt hij het er toch leuk, voornamelijk door de aanwezigheid van de dieren. Hij herinnert zich niet goed hoe hij zich op school voelde en of er dingen waren waar hij tegenaan liep, maar vindt het zijn op de boerderij erg fijn en ervaart hier veel rust, doordat hij zich niet opgesloten voelt en *"veel vrijheid krijgt"* (5) om zelf te bepalen wat hij wilt doen. Hij geeft daarnaast aan dat hij sinds hij op de boerderij komt beter luistert en in dat opzicht dus is veranderd. Hij zou er tegenop zien om weer naar school te gaan, maar geeft wel aan dat het anders zou gaan, omdat hij rustiger is geworden. Bij deze jongeman is echter nog geen sprake van terugkeer naar school. Hij zal eerst uitstromen naar een intensief behandelingstraject voor zijn complexe problematieken, maar heeft tot die tijd wel *'leermomenten'* op de boerderij om de leerachterstand zoveel mogelijk te beperken.

9.4 Naar de paarden om te bedaren en het kwijt kunnen van de energie

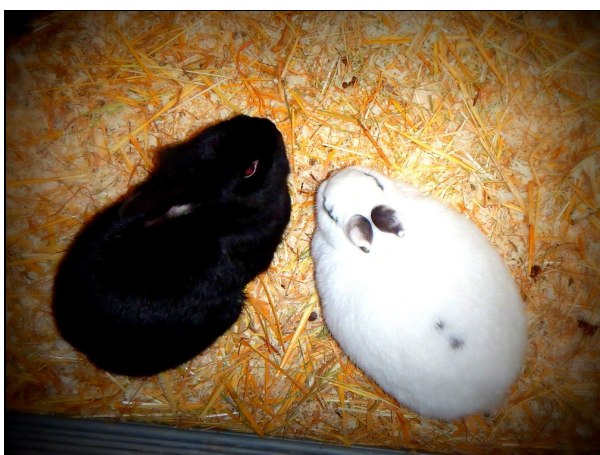
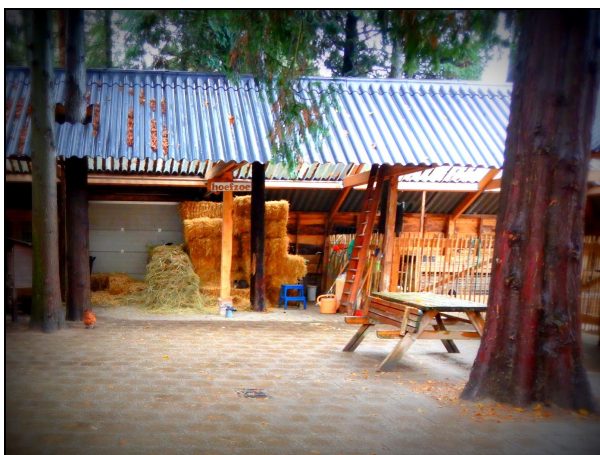
Het meisje van 12 dat deze tekening op LH heeft gemaakt, komt ongeveer drie maanden op de boerderij en gaf allereerst aan dat haar favoriete aspect van de boerderij één van de begeleiders was die haar paardrijles geeft, maar bedacht zich toen dat er geen paardrijles kan zijn zonder paard en tekende toen met potlood en pastelkrijt het kunstwerk dat hierboven te bewonderen is. Het liefst zou ze *"de hele dag paardrijden"* (4), maar dat is helaas niet mogelijk. Ze heeft *"veel last van boosheid"* (4) en vertelde dat ze graag naar de paarden gaat om weer te bedaren als ze zich rot voelt. Ze heeft ook een lievelingspaard waar ze vaak op rijdt en dit is het paard waar ze voornamelijk naartoe gaat om af te koelen. Ze vind de leermomenten soms nog wat *"lastig"* (4) en krijgt op dit moment natuur en techniek, omdat ze taal erg moeilijk vindt en dat vak nu nog op een laag pitje staat. Ze heeft veel last van oppositioneel gedrag en is daardoor vaak ongehoorzaam, driftig of gefrustreerd wanneer de begeleiders iets van haar vragen. Ondanks het feit dat ze het gevoel had dat ik haar steeds *"achtervolgde"* (4) tijdens het onderzoek, mocht ik toch een interview bij haar afnemen en heeft ze deze prachtige tekening gemaakt. Wanneer we één op één waren, was ze vaak veel rustiger dan wanneer er een vorm van autoriteit in de buurt was. Ze is voorlopig nog niet klaar om terug te gaan naar school, aangezien ze pas net op de boerderij is en haar draai leert te vinden. Op school voelde ze zich vooral *"opgesloten"* (4) en kropste daardoor energie op, waardoor ze aan het eind van de dag gestrest was. Na een dag op de boerderij voelt ze zich *"moe"* (4) en dat is voor haar juist een positief gegeven, omdat ze hier haar energie goed kwijt kan door het buiten zijn. Ze ziet er tegenop om in de toekomst weer naar school te moeten, maar geeft wel aan dat ze verwacht dat het anders uit zou pakken, omdat ze dan waarschijnlijk *"rustiger is en beter met anderen om zou gaan"* (4).

9.5 Leren op je eigen tempo en je begrepen voelen

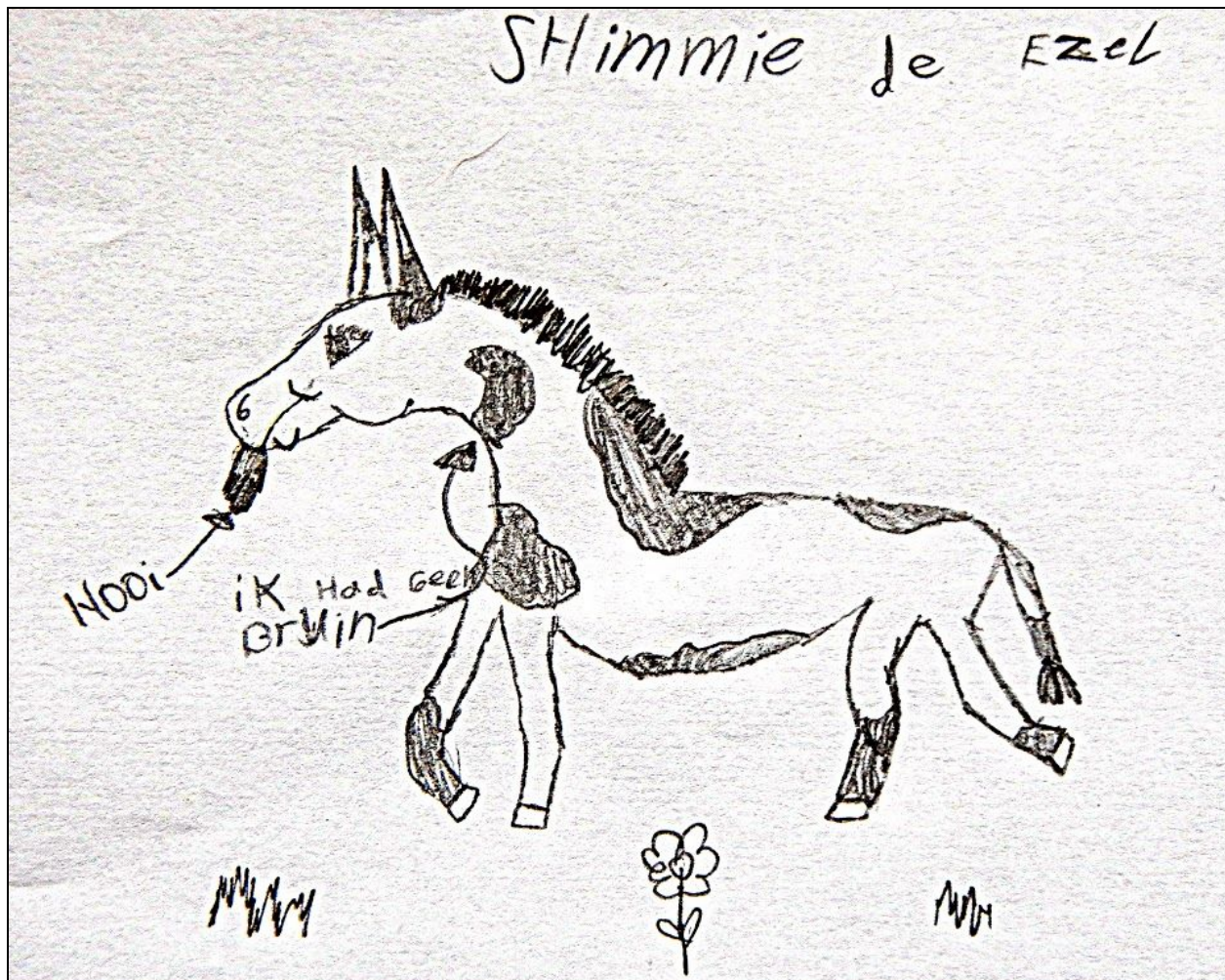
Het meisje van 16 jaar dat bovenstaande foto's op DH heeft gemaakt, komt al 10 maanden op de boerderij en het bevalt haar goed, omdat het hier *"rustiger"* (11) is dan op school en ze op haar *"eigen tempo kan werken"* (11). Voor ze hier kwam heeft ze twee jaar thuis gezeten. Wanneer ze zich wat minder voelt, onderneemt ze graag iets creatiefs, zoals tekenen, en wanneer ze zich goed voelt gaat ze graag *"met de alpaca's of paarden wandelen"* (11). Ze geniet van de aanwezigheid van de meeste dieren op de boerderij, maar vindt *"de geiten en katten nog een beetje eng"* (11). Ze vindt de konijnen erg leuk en heeft ook een lievelings konijn die linksboven op de foto staat. Daarnaast vindt ze de activiteiten met de paarden ook erg fijn en heeft daarom de Haflingers op de foto gezet. Toen we samen met de fotocamera over de boerderij liepen, bleef ze op het grasveld staan en keek naar het gebouw. *"Ik vergeet nogal eens hoe prachtig de boerderij eigenlijk is, dus ik wil aan iedereen laten zien hoe mooi de gebouwen en de natuur zijn"* (11). Vlak daarna nam ze de foto linksonder van het gebouw waar alle schoolactiviteiten plaatsvinden, een huiskamer, keuken, kantoor van de werknemers en de theaterzaal en het muziekatelier te vinden zijn. Ze vertelt dat ze zich op haar middelbare school niet meer begrepen voelde; ze kreeg vaak *"onterecht straf"* en de kinderen en docenten waren *"onaardig"* (11). Op de boerderij wordt ze wel serieus genomen en voelt ze zich *"begrepen"* (11). Na een dag op de boerderij voelt ze zich *"moe, maar wel goed"* (11). Ze verklaart dat dit komt, omdat ze lang niet naar school is geweest en het daarom nog wat veel voor haar is. Na een dag op school voelde ze zich *"kapot, doodop"* (11). Ze kon het niet meer aan en kon naar eigen zeggen *"niet meer leren"* (11). Nu is ze rustiger en gaat het de goede kant op. Ze is naar eigen zeggen minder gemeen tegen anderen, maar komt wel voor zichzelf op. Ze wil uiteindelijk heel graag weer naar school, maar voorlopig nog niet. Ze verwacht dat het anders zou gaan, omdat ze dan aardiger en rustiger zou zijn.

9.6 Na gepest te zijn weer enthousiast en gemotiveerd voor onderwijs

Bovenstaande foto's zijn gemaakt door een jongen van 10 en een meisje van 17 op DH die beiden hetzelfde hebben meegemaakt. Opvallend is dat op deze boerderij, net als op Leestensch Hof, ook een foto van een slapende kat is gemaakt. De jongen van 10 komt al bijna een jaar op de boerderij en hij vindt het voornamelijk leuk vanwege het buitenzijn, de creatieve activiteiten en de dieren, specifiek vanwege de paarden en de cavia's. Het onderwijs vindt hij "saai", omdat hij naar eigen zeggen nu "te makkelijke stof krijgt" (13) en dus graag meer wil leren. Hij waardeert dat het hier kleinschaliger en rustiger is dan op school. Hij werd op school gepest en voelde zich daar niet begrepen. Daarnaast waardeert hij de begeleiding, omdat ze hem goed kunnen steunen. Hij voelt zich na een dag op de boerderij "moe, maar wel goed" (13). Hij kan zich niet goed herinneren hoe hij zich voelde na een dag op school. Hij zou heel graag weer terug willen naar school en verwacht dat dit niet lang meer zal duren. Hij denkt ook dat het anders zou gaan, omdat hij op een nieuwe school zou instromen. Het meisje van 17 vindt het lastig om de oudste op de boerderij te zijn en heeft moeite met het leeftijdsverschil met de andere kinderen. Echter, ze geniet ontzettend van de paardenactiviteiten; wanneer ze paardrijdt heeft ze naar eigen zeggen "nergens last van, want paarden oordelen niet" (12). Ook de konijnen vindt ze erg leuk en de omgeving waardeert ze, omdat ze van de natuur houdt. Wegens pesten en zich niet begrepen voelen, kwam ze niet meer opdagen op school en heeft ze een aantal maanden thuis gezeten voor ze op de boerderij kwam. Hier is ze weer enthousiast geworden voor onderwijs en heeft ze "weer een beter dag- en nachtritme" (12). Ze zou graag meer onderwijs krijgen op een dag, op een hoger niveau en liever minder dagbesteding. Ze zou bij terugkeer naar school beter haar best doen en geeft aan dat alles begint bij de eigen motivatie. "De boerderij gaf mij de kans en ik heb hem gepakt" (12).

9.7 Innerlijke rust door de omgang met de dieren

De jongedame van 12 jaar die deze tekening op DH heeft gemaakt, haalt veel zingeving uit de omgang met de dieren op de boerderij en waardeert de *"innerlijke rust"* (10) die ze op de boerderij ervaart het allermeeest. Ze komt hier al ongeveer een jaar en heeft veel last van boosheid en wanneer dat opspeelt, gaat ze graag naar de paarden toe om te bedaren. Op school is ze een aantal keer weggelopen, maar op de boerderij heeft ze dat nog maar één keer geprobeerd en is toen *"op tijd tegengehouden"* (10). Op dit moment gaat ze drie dagen in de week naar de boerderij en twee dagen naar school en dat werkt goed. Haar favoriete bezigheden zijn het verzorgen van en knuffelen met de dieren, maar ook ravotten in het speelbos vindt ze erg fijn, omdat ze daar haar energie kwijt kan. Op dinsdag heeft ze één op één paardrijden en daar geniet ze van, omdat het haar *"rustiger maakt"* (10), maar haar favoriete dier is toch wel *"Sjimmie de ezel"* (10) en hier heeft ze dan ook een tekening van gemaakt. Tijdens het verdelen van de dagtaken onder de kinderen schrijft ze graag haar eigen naam bij het uitmesten van het verblijf van de ezels en de geiten zodat ze bij haar favoriete dier kan zijn. Dat ze hierbij vies wordt, scheelt haar niets. Daarnaast vindt ze het contact met leeftijdsgenoten erg fijn en heeft ze *"veel vrienden gemaakt"* (10). Na een dag op school voelt ze zich *"gestresster en drukker"* (10) dan na een dag op de boerderij; hier voelt ze zich *"rustig en opgeladen"* (10). Hoewel ze de leermomenten niet altijd even leuk vindt, wilt ze uiteindelijk wel graag weer naar school. Ondanks dat ze eerst opstandig was tijdens leermomenten, gaat ze nu *"steeds beter aan het werk"* (10). Door de omgang met de paarden is haar zelfvertrouwen wat gegroeid en ze zou *"later graag met dieren willen werken"* (10) en daar werkt ze hard voor op de boerderij.

9.8 Wat de kinderen het meest waarderen volgens de volwassenen

Naast de kinderen zelf is ook aan de ouders, docenten en zorgboeren gevraagd wat zij denken dat de kinderen het meest waarderen aan het zorg-onderwijs programma op de boerderij en dit komt in grote mate overeen met wat de kinderen zelf noemen. De docenten en zorgboeren op LH geven beiden aan dat ze denken dat de kinderen *“het buiten zijn, de dieren en met name de vrijheid en ruimte”* (8) en *“de nabijheid van de begeleiding”* (7) waarderen, aangezien begeleiders met een zorgachtergrond een andere kijk hebben op de ontwikkeling van kinderen dan mensen met een onderwijsachtergrond en daarmee beter kunnen inspelen op het gebied van persoonlijke groei. Daarnaast wordt genoemd dat voor sommige kinderen *“het bezig zijn met de paarden”* (7) één van de meest gewaardeerde aspecten is. De moeder van een meisje van 15 bevestigt dit en noemt daarnaast de omgang met de *“zeer betrokken begeleiders”* (9). Ook zou het voor haar dochter fijn zijn om met kinderen om te gaan die net als haar *“ook niet in het maatschappelijke plaatje passen”* (9). Op DH wordt door de docent en eigenaresse benoemd dat de kinderen *“natuurlijk leren, het fysiek (buiten) bezig zijn en de dieren”* (15, 16) het meest waarderen en daarnaast erg goed reageren op de begeleiding en de individuele benadering. Daarnaast zou het fijn zijn voor de kinderen dat de docenten op DH allereerst begeleider zijn en, hoewel onderwijzen daar een deel van vormt, voornamelijk focussen op de begeleiding bij persoonlijke ontwikkeling. Ook zou *“het serieus genomen worden”* (14) het meest worden gewaardeerd, omdat de kinderen gerespecteerd worden en *“hier écht worden gehoord”* (14). De moeder van een jongen van 10 jaar geeft aan dat hij het gezelschap van de dieren en de begeleiding het meest waardeert, aangezien hij bij beiden *“zichzelf mag zijn”*: *“Doordat hij zich hier veilig voelt, kan hij namelijk ook weer leren”* (16). Interessant is dat alle volwassen participanten hetzelfde minst gewaardeerde aspect noemen, namelijk: *“gezag”* (6) of *“dingen moeten”* (14). Dit hangt echter niet specifiek samen met de boerderij, maar is iets waar de kinderen ook in andere situaties tegenaan lopen.

9.9 Slotsom naar aanleiding van het beeldend materiaal

Er is in het beeldend materiaal dat door de kinderen zelf is gemaakt een duidelijk patroon te vinden. Verreweg de meeste foto's en tekeningen bevatten namelijk dieren en dit betekent dat de aanwezigheid van de dieren van groot belang is voor de kinderen. De kinderen associëren de dieren vooral met *“rust en vrede”* (10) en geven aan dat de dieren hun eigen gemoedstoestand positief kunnen beïnvloeden. Voor sommige kinderen is het kijken naar de dieren al voldoende om te bedaren en andere kinderen vinden het fijn om lichamelijk contact te hebben en te aaien, knuffelen, borstelen en anderszins te verzorgen. Binnen de groep aanwezige boerderijdieren is het paard het meest vertegenwoordigd in het beeldmateriaal. Dit is deels te verklaren door het feit dat op beide boerderijen deze dieren centraal staan en er door de kinderen veel met paarden wordt gewerkt door middel van het verzorgen, rijden, menen en grondwerk. Een aantal kinderen is bij aankomst op de boerderij bang voor paarden (door hun grote en imposante uiterlijk), maar na verloop van tijd leren ze de paarden beter kennen en groeit hun zelfvertrouwen om ze te hanteren. Paarden bieden daarmee mogelijkheden om angst onder de kinderen aan te pakken, door in kleine stapjes de kinderen hun angsten onder ogen te laten zien en zo te leren dat angsten ook overwonnen kunnen worden. Toch zijn er ook kinderen die juist graag een klein dier op schoot nemen of liever met een ezel knuffelen dan met een paard en de kracht van zorgboerderijen met allerlei soorten dieren is dan ook dat er voor ieder wat wils is. De eigenaren van beide boerderijen geven aan dat er alleen dieren worden ingezet die van meerwaarde zijn voor de cliënten op de boerderij en in veel gevallen worden er dus dieren gekozen met een hoog knuffelgehalte en van verschillende formaten. Ik denk daarom dat het beeldmateriaal van de kinderen voornamelijk de positieve therapeutische waarde van de dieren vangt met betrekking tot het bevorderen van een rustige en blijde gemoedstoestand en de dieren daarmee als het ware een manifestatie vormen van de *“ruimte en rust”* (2) die de kinderen ervaren. Het laat zien dat hun aanwezigheid voor kinderen van allerlei leeftijden en met allerlei achtergronden en problematieken van onschatbare waarde is binnen zorg-onderwijs arrangementen op boerderijen.

10. Effecten van het programma op de kinderen

Hoewel de kinderen het lastig vinden om de effecten te herkennen en te benoemen, zien de ouders, docenten en zorgboeren vaak wel dat er grote stappen worden gemaakt door de kinderen, met name op sociaal-emotioneel gebied, ondanks het feit dat hier veel tijd voor nodig is. Op beide boerderijen is acceptatie van de kinderen zoals ze zijn een belangrijk uitgangspunt en trachten de bevlogen begeleiders en docenten een veilig klimaat te creëren waarin de kinderen met een breed scala aan problematieken kunnen ontwikkelen op het eigen tempo.

10.1 Het type leerling en de complexe problematieken

Voordat de effecten worden besproken die merkbaar zijn bij de kinderen is het allereerst van belang om te weten voor wat voor soort kinderen de zorg-onderwijs initiatieven van betekenis kunnen zijn. Beide boerderijen geven aan dat ze openstaan voor kinderen van zowel het reguliere als speciale basis en voortgezet onderwijs en hanteren dan ook een leeftijd van ongeveer 6 tot 18 jaar (voor die tijd zijn kinderen meestal nog niet uitgevallen). Veel van de kinderen die uitvallen op school hebben ernstige gedragsproblemen, ontwikkelingsstoornissen of trauma's die zowel internaliserende als externaliserend tot uiting kunnen komen. Een contra-indicatie is dermate ernstig agressief gedrag waarbij andere mensen of dieren in gevaar kunnen komen of een IQ onder de 50. Bij ernstig suïcidale neigingen pleit men voor een professionele en intensieve behandeling. Veel voorkomende diagnoses en problematieken onder de kinderen op de boerderij zijn een Autisme Spectrum Stoornis (ASS), Attention Deficit Hyperactivity Disorder (ADHD), Oppositional Defiant Disorder (ODD), Post-Traumatic Stress Disorder (PTSD), disharmonisch profiel (een verbaal/performance kloof), Licht Verstandelijke Beperking (LVB), dyslectie, dyscalculie, gescheiden ouders, verlies van een dierbare, gepest worden, hechtingsproblematiek, faalangst, een laag zelfbeeld en trauma's (waaronder mishandeling en misbruik). De meeste kinderen hebben een combinatie van bovengenoemde diagnoses en problemen en dat maakt de doelgroep moeilijk te hanteren.

De kinderen die na uitval op een zorgboerderij terecht komen, hebben vaak al een lang traject achter de rug waarbij het kind maanden of zelfs jaren thuis heeft gezeten zonder enige vorm van onderwijs. Meestal zijn de ouders aan het eind van hun latijn wanneer zij via onderwijsconsulenten of andere partijen worden getipt over de zorgboerderij. Wanneer het balletje eenmaal rolt, kan het lang duren voor de kinderen "geland zijn" (14). Er is namelijk vaak eerst een tijd waarin het kind puur zijn plek leert te vinden in de groep en meehelpt met de dagelijkse bezigheden op de dagbesteding. Daarna kan pas langzaam met onderwijs worden gestart en dit betekent dat er dus al een flinke achterstand is opgebouwd vanaf het moment dat het kind uitvalt totdat het weer bezig is met onderwijs op de boerderij. De focus ligt vervolgens op het bijhouden van de basisvakken; rekenen, taal en spelling en de meeste aandacht wordt gegeven aan de persoonlijke ontwikkeling van het

kind. Het is dan ook op dit gebied dat men de grootste veranderingen merkt bij de kinderen. Op beide boerderijen is het van groot belang dat de kinderen zich thuis voelen en de begeleiders zetten alles op alles opdat de kinderen *“met een blij gevoel komen en een blij gevoel gaan”* (6). Daarnaast worden de kinderen geaccepteerd zoals ze zijn en leren ze dat fouten gemaakt mogen worden, zolang ze daarvan leren (zie afbeeldingen aan het begin van het hoofdstuk). Vooral voor ernstig faalangstige kinderen kan dit een verademing zijn. De kinderen blijven gemiddeld 1 à 2 jaar op de boerderij, maar het kan variëren tussen een half jaar en 3 jaar. In deze periode ondervinden veel kinderen een transformatie op verschillende gebieden.

10.2 Zichtbare en onzichtbare ontwikkelingen onder de kinderen

Op het gebied van cognitie geven zowel de kinderen als de volwassen participanten voornamelijk aan dat er weinig verandering te zien is. Een uitzondering hierop is een docent op DH die vertelt dat ze grote sprongen van vooruitgang ziet in één bepaalde metacognitieve functie, namelijk; reflecteren. Ze ziet dat de kinderen door toenemende activiteit op reflectief niveau steeds eerder bij zichzelf uitkomen en bij gedragsverandering of in ieder geval kunnen vaststellen wat er nodig is om te veranderen. De kinderen gaan daarnaast *“steeds meer toekomstgericht denken en verantwoordelijkheid nemen”* (15). *“De kinderen gaan van depressief naar zelf richting geven aan hun leven en dat zie je vervolgens op alle gebieden terug, ook in het onderwijsproces”* (15). Het leervermogen wordt door de andere participanten voornamelijk gekoppeld aan de houding en gemoedstoestand; de kinderen kunnen namelijk makkelijker op een boerderij leren door de rust, de persoonlijke aandacht, de kortere momenten van inspanning en de mogelijkheid om stoom af te blazen en de ruimte om te mogen falen. De boerderij dient in die zin als faciliterende factor in het creëren van een fijn klimaat om in te leren, maar het leervermogen zelf verandert eigenlijk niet volgens de ondervraagden. De docenten, ouders en zorgboeren geven aan dat de kinderen zich na verloop van tijd vaak weer *‘leerbaar’* opstellen en dat dat voor sommige kinderen een hele grote stap kan. Een docent op LH geeft aan dat korte momenten goed zijn voor het onderwijs; *“op de boerderij weten ze waar ze aan toe zijn en daarom bereik je meer in een korte tijd; het is efficiënt, geeft meer resultaat en het effect is groter”* (8). Daarnaast geeft ze aan dat de kinderen *“buiten weer anders kunnen leren”* (8) en voor sommige kinderen kan dit een verademing zijn in vergelijking met het leren uit een boek. De dochter van de eigenaresse op LH vertelt dat op de boerderij *“de lading van school eraf gaat en dit de weerstand onder de kinderen verlaagd waardoor ze tot rust komen en weer open staan voor een schoolse setting”* (7). De eigenaresse van DH geeft aan dat *“de bereidheid om te leren bij de kinderen toeneemt en ze daardoor dingen makkelijker op kunnen slaan”* (14). De groene omgeving zou er daarnaast voor zorgen dat de kinderen *“emotioneel stabiel worden”* (14) en daardoor weer tot leren komen. Wel geeft ze aan dat het een paar weken kan duren voor je met de kinderen aan de slag kunt gaan. *“Dit is inherent aan een nieuwe omgeving; na 2 weken willen ze van alles en daarna komt de terugval in het oude gedrag en dan pas kunnen ze herstellen”* (14). Een begeleider en docent op LH bevestigt dit en noemt het *“de wittebroodsweken”* (8) waar men eerst doorheen moet prikken om tot de kern van de problematiek te komen.

Op het gebied van sociaal-emotioneel functioneren zien zowel de kinderen als de volwassen participanten veel positieve ontwikkelingen. De kinderen merken vooral op dit gebied dat ze grote stappen zetten en op de boerderij leren om op een respectvolle manier met zowel groepsgenoten als begeleiders om te gaan. Ze leren om conflictsituaties beter te hanteren en zijn over het algemeen rustiger in het contact met de medemens geworden door hun tijd op de boerderij. Ze geven onder andere aan minder te schelden, vaker met twee woorden te spreken, minder ruzie te zoeken en minder driftbuien te hebben. Kortom; de kinderen vertonen minder probleemgedrag sinds hun komst op de boerderij. Dit wordt bevestigd door de ouders, docenten en zorgboeren die ook aangeven dat dit het gebied is waar de meeste positieve veranderingen worden geboekt, maar deze zijn wel lastig meetbaar en er gaat soms veel tijd overheen. De eigenaresse van DH geeft aan dat de kinderen liever worden, meer lef tonen, minder snel in de stress schieten en meer vrienden maken. *“De bereidheid om te communiceren neemt hier echt toe”* (14). Een docent op LH geeft aan dat de

kinderen in kleine groepen *“sneller vertrouwd zijn om elkaar beter te leren kennen”* (8). Daarnaast nemen de kinderen snel gedrag van elkaar over en dit kan *“zowel negatief als positief uitpakken”* (8). Boosheid kan makkelijk over worden genomen, maar de kinderen helpen elkaar ook en *“soms kan een vriendinnetje zelfs beter helpen dan een begeleider en dit geeft ze ook zelfvertrouwen”* (8). De eigenaresse bevestigt dat de kinderen stappen maken op sociaal-emotioneel gebied maar voegt wel toe dat het *“erg langzaam gaat en veel tijd en geduld vergt”* (6). De dochter van de eigenaresse ziet duidelijk dat de kinderen sociaal vaardiger worden in het contact met anderen en ook *“steeds beter in groepjes werken”* (7). De moeder van een meisje van 15 op LH bevestigt dat haar dochter *“steeds meer loskomt op de boerderij”* (9) en haar sociaal-emotionele vaardigheden verbetert, maar *“thuis uit ze zich nog altijd makkelijker wanneer ze boos of verdrietig is”* (9), dus het is een proces dat tijd vraagt. De moeder van een jongen van 10 op DH merkt dat haar kind grote sprongen maakt op sociaal-emotioneel niveau en steeds beter reageert op andere kinderen en nadenkt over hoe hij een boodschap het beste kan brengen. Hij leert bijvoorbeeld hoe hij frustraties eerder en tactvoller kan uiten, zonder eerst *“te ontploffen”* (16) en *“geeft steeds beter aan wanneer hij zich niet fijn voelt”* (16).

Op het gebied van het zelfvertrouwen, zijn de antwoorden verdeeld. Sommige kinderen geven aan dat hun zelfvertrouwen is gestegen, maar andere kinderen geven aan dat dit nauwelijks is veranderd. Dit wordt bevestigd door de ouders, docenten en zorgboeren die aangeven dat het opbouwen van zelfvertrouwen veel tijd vraagt, maar wel degelijk langzaam stijgt naarmate een kind langer op de boerderij aanwezig is. Een docent op LH geeft aan dat *“een negatief zelfbeeld erg veel tijd nodig heeft om te herstellen en soms ook professionele behandeling vereist”* (8). Op de boerderij groeit het zelfvertrouwen langzaam doordat de kinderen *“leren dat ze dingen wel kunnen”* (8). De andere docente op LH vertelt dat je *“het soms niet meer ziet, omdat je erin meegroeit”* (6). Op dit moment wordt het maandelijks vastgelegd, maar dit zou ze graag vaker doen. *“Dit moeten we eigenlijk weer gaan oppakken”* (6). De docent op DH neemt ook een toename in het zelfvertrouwen waar en vertelt dat de kinderen zich steeds bewuster worden van *“wat ingewikkeld voor ze is en wat ze juist wel kunnen en wat ze waard zijn”* (15) en daarnaast weer *“durven hopen”* (15). De eigenaresse van DH kent niet alle kinderen meer zo goed door haar huidige functie als directeur en personeel coach. Ze merkt wel dat de kinderen, naarmate ze langer op de boerderij zijn, steeds meer contact met haar zoeken en grapjes maken. *“Hieraan merk ik hoe ze hier rondlopen”* (14). De moeders die ik op beide boerderijen heb gesproken merken allebei een toename in zelfvertrouwen bij hun kinderen. De moeder van een meisje van 15 op LH geeft aan dat *“het negatieve zelfbeeld is omgeslagen door de boerderij”* (9) en nog steeds vooruit gaat. De moeder van een jongen van 10 op DH vindt het fijn dat hij ook op de boerderij hoort *“dat hij er mag zijn”* (16) en niet alleen thuis. De begeleiders *“juigen”* (16) daarnaast wanneer hij een fout maakt, omdat hij hiervan kan leren en dit helpt om zich veiliger te voelen. *“Op de boerderij zijn grote stappen gemaakt... dit zou op school zo niet gelukt zijn, dan was het meer volhouden en blijven zitten. De tijd hier heeft een significante bijdrage geleverd aan zijn ontwikkeling”* (16).

Daarnaast werden er ook andere gebieden genoemd waarin men positieve ontwikkelingen waarneemt. De eigenaresse van DH beschrijft de meer fysieke veranderingen en dan met name de verbeteringen op het gebied van de motoriek en hoe de kinderen *“meer in hun lijf komen”* (14) doordat ze bijvoorbeeld *“minder dol uit hun ogen kijken en normaal lopen; niet te snel of te langzaam”* (14). Dit ontwikkelt volgens haar niet alleen door de activiteiten met de paarden, waarbij lichaamshouding erg belangrijk is, maar ook door het *“rennen, crossen, buiten zijn en veel bewegen”* (14). Daarnaast denkt ze dat de kinderen *“meer werken met hun zintuigen”* (14), maar dit is vooral wat ze *“hoopt”* (14). Ze krijgen meer tijd om dingen te verwerken en worden gestimuleerd om meer zintuiglijk waar te nemen en te ervaren. Het wordt dan *“na verloop van tijd niet meer eng om veel te ervaren, na de prikkels weten ze dan wel het antwoord op de vraag, anders zijn ze te druk met prikkels onderdrukken, dat is onbewust leren”* (14). Daarnaast geeft ze aan dat sommige kinderen *“hobby's met dieren ontwikkelen”* (14) en dit vertaalt zich in een nieuw toekomstperspectief, omdat ze later met dieren zouden willen werken.

10.3 De visie op terugkeer naar school en besluitvorming

Op de vraag of de kinderen openstaan voor terugkeer naar school zijn de antwoorden verdeeld. Sommige kinderen vinden het nog lastig om hierover na te denken, omdat ze pas net op de boerderij zijn en anderen draaien al zo lang mee dat ze niet bezig zijn met eventuele re-integratie in het onderwijs. De docent van DH vertelt dat de boerderij setting voor veel kinderen totaal *“niet lijkt op een school”* (15) en dat zou eraan bij kunnen dragen dat niet alle kinderen de connectie met het lange termijn doel maken van re-integratie. *“Wij passen ons aan zodat we ze geleidelijk weer in de goede richting kunnen sturen”* (15). Eén jongen werkt bijvoorbeeld nog niet aan onderwijs, *“maar knutselt wel met een rekenboek op tafel”* (15). In een onderwijssetting is dat niet mogelijk. Echter, de meeste kinderen staan er wel degelijk voor open, ondanks dat ze er tegenop zouden zien. Een aantal kinderen gaat zelfs alweer een aantal dagen in de week naar school en door de combinatie met tijd op de boerderij is dit goed voor ze vol te houden. Sommige kinderen zouden het erg spannend vinden om weer naar school te gaan, maar willen het uiteindelijk in de toekomst wel om verder te ontwikkelen. Voornamelijk kinderen met de middelbare school leeftijd zien er de noodzaak van in wanneer zij bijvoorbeeld graag een opleiding (bv. MBO dierv verzorging; specialisatie paard) zouden willen volgen waarbij ze later met dieren kunnen werken. Wat de docent van DH ook ziet is dat *“alle kinderen uiteindelijk wel weer komen tot iets, ze zien dat er meer kinderen zijn die het moeilijk vinden, maar ze willen het allemaal”* (15). Op de vraag of het bij de kinderen, na hun tijd op de boerderij, anders zou gaan op school zijn eigenlijk alle respondenten (zowel kinderen als volwassenen) het met elkaar eens; het zou een wereld van verschil zijn. Ook de kinderen die in mindere mate openstaan voor re-integratie verwachten dat het beter zou gaan op school. Niet ieder kind kan onder woorden brengen waar dat dan aan ligt, maar de meeste kinderen geven aan dat ze voornamelijk *“rustiger”* (4) zouden zijn en ook *“socialer”* (11), *“harder zouden werken”* (10) en *“gemotiveerder”* (13) zouden zijn.

De besluitvorming met betrekking tot eventuele terugkeer naar school is ook onderzocht. Aan de kinderen is gevraagd of ze over eventuele terugkeer naar school praten met begeleiders, docenten en ouders en bij de meeste kinderen is dit niet het geval. Echter, wanneer een kind heel graag weer terug zou gaan naar school, met het oog op een bepaalde opleiding, wordt dit wel besproken. De moeder van een jongen van 10 op DH vertelt dat ze erover praat met haar zoon; *“hij wil graag duidelijkheid, maar weet dat hij zich hier eerst goed moet voelen en het hier moet lukken. Hij wil zich nooit meer zo voelen als vroeger”* (16). Aan de zorgboeren is gevraagd in welke mate de ouders en kinderen worden betrokken in de besluitvorming omtrent terugkeer naar school. Dit is op beide boerderijen met betrekking tot de ouders hetzelfde; deze worden namelijk intensief betrokken bij de besluitvorming. Met betrekking tot de kinderen is dit verschillend. Op LH worden jonge kinderen niet betrokken bij de besluitvorming; deze komt tot stand binnen het professionele netwerk dat rondom het kind wordt opgezet. *“We bespreken de voortgang vooral met ouders, gemeenten en andere hulpverleners”* (8), vertelt een docent op LH, *“daarna wordt het kind pas ingelicht”* (8). De andere docent voegt toe dat er om de zoveel tijd met zogenaamde *“gebiedsteams”* (6) wordt overlegd waar ook de school bij betrokken is, *“alles wordt dan op elkaar afgestemd”* (6). Ze geeft daarnaast aan dat het *“meer de rol voor de ouders is om het kind in te lichten”* (6). De dochter van de eigenaresse voegt daaraan toe dat er pas over re-integratie wordt gepraat wanneer het kind zelf gemotiveerd is en dat het soms beter kan zijn als een kind er weinig van meekrijgt. *“Eén jongen is een tijd geobserveerd door een school en toen afgewezen... hier heeft hij gelukkig niets van meegekregen, want dit had erg teleurstellend geweest”* (7). Op DH wordt het kind in grotere mate betrokken bij de besluitvorming. *“Jeugdzorg wilde een jongen terug naar school en de ouders wilde het stilhouden, maar zo werken wij niet, wij bespreken dat. Anders kunnen wij niet met executieve functies werken. Je moet het woord school kunnen noemen, ze moeten een boek kunnen zien en met anderen overweg kunnen. Als een kind open staat voor kennis, moet je daarop inspelen. De drempel hoeft niet zo spannend te zijn”* (14). Op beide boerderijen kan het voorkomen dat een kind moeite heeft met een beslissing en *“dan wordt erover gepraat; als zij er niet aan toe zijn, moeten we daar iets mee, dan wordt het toegelicht”* (8, 14).

10.4 Re-integratie trajecten en andere vormen van uitstroom

Op beide boerderijen is het ultieme doel dat alle kinderen uiteindelijk weer naar school gaan en wanneer dit het geval is wordt dit langzaam opgebouwd door middel van een re-integratie traject. In een enkel geval lukt het wel in één keer (sommige kinderen kunnen juist niet tegen een langzame wisseling), maar meestal gaan de kinderen een aantal weken of maanden zowel naar de boerderij als naar school. Vaak monitort een docent van de boerderij in het begin de overgang en is dan een aantal uur per week aanwezig op school. Op LH stromen de meeste kinderen uit naar het onderwijs, maar het komt ook voor dat kinderen in behandeling gaan en niet terug kunnen in een schoolstructuur of uitstromen naar dagbesteding of de arbeidsmarkt; *“één jongen is tot zijn 18e gebleven en daarna gaan werken”* (8). Een docent van LH vreest dat de huidige groep wellicht niet meer zal re-integreren in het onderwijs; *“scholen kunnen deze kinderen op dit moment wellicht niks bieden”* (6). Het is mogelijk dat een aantal doorstroomt naar de dagbesteding; *“er zijn daar geen duidelijke leeftijdsgrenzen voor, het is voor iedereen toegankelijk”* (6). De kinderen zijn vaak 1 à 2 jaar op de boerderij, maar de wens vanuit omliggende partijen is om de trajecten te verkorten en de kinderen sneller terug naar school te halen.

Met de huidige groep kinderen verwacht de docent geen spoedige re-integratie. *“Eén jongen gaat in behandeling en de anderen zijn voorlopig nog hier”* (6). Het liefst zouden ze alle kinderen binnen een jaar weer op school hebben, maar wanneer er uitzicht is op een bepaalde vorm van uitstroom, zoals een behandeling, staat de boerderij open voor een tweede of derde jaar. De moeder van een meisje van 15 hoopt dat haar kind weer volledig zal re-integreren, maar weet niet of dit daadwerkelijk gaat gebeuren. *“Ze zal hier niet eeuwig kunnen blijven... Ik maak me zorgen om de toekomst, maar praat hier niet over met mijn dochter, dat zou zorgen geven. Ik hoop dat ze ooit een diploma haalt en haar eigen weg vindt en vooral accepteert wie ze is”* (9). Op DH stroomt nagenoeg ieder kind uit naar het onderwijs (een enkeling naar behandeling of de arbeidsmarkt) en worden ‘exitgesprekken’ gevoerd waarin wordt bepaald wat er nog nodig is aan begeleiding vanuit de boerderij. De overgang verloopt *“bij ieder kind anders”* (14). Het liefst ziet de boerderij een re-integratie traject van ongeveer 10 weken met *“een zachte landing; dit geeft het beste resultaat en het minste trauma”* (14). Het traject begint met een aantal dagdelen school en uiteindelijk, wanneer het kind volledig naar school gaat, komt er een werknemer van de boerderij 1 keer per week op school om in de gaten te houden hoe de overgang verloopt. De kinderen blijven een tijd in beeld om *“een vinger aan de pols te houden”* (15).

10.5 De ‘X-factor’ van de zorgboerderij met onderwijsfunctie

Aan alle volwassen participanten van het onderzoek is gevraagd wat ‘het werkende mechanisme’ of liever de ‘X-factor’ van de zorgboerderij zou kunnen zijn die maakt dat hier wel ontwikkeling en vooruitgang mogelijk is die naar verwachting op school niet was geboekt. Op LH geeft een docent aan dat een belangrijk mechanisme op de boerderij zou zijn dat *“errors in het hoofd er mogen zijn”* (8) en daarnaast de *“ruimte en veiligheid”* die wordt gecreëerd, samen met respect voor de *“autonomie”* van het kind, een klimaat biedt waarin kinderen kunnen en durven ontwikkelen. De acceptatie van wie ze zijn als mens zou daarom een grote rol spelen. De eigenaresse van LH voegt daaraan toe dat de rol van de begeleiders heel groot is en dat deze als het ware zelf al een *“soort X-factor”* (6) moeten hebben in hun manier van omgang met de kinderen om het programma te kunnen laten slagen; *“een begeleider moet dat in de vingers hebben”* (6). Daarbij is het erg belangrijk dat ze zich *“kwetsbaar durven opstellen”* (6) en zich *“goed kunnen verplaatsen en verdiepen in de ander”* (6) en vooral kijken naar wat ze zelf *“anders kunnen doen”* (6) en dus reflecteren op de eigen aanpak. De moeder van een kind van 15 vertelt dat haar dochter enorm veel motivatie heeft om naar de boerderij te gaan, omdat ze zich daar fijn voelt. Waar ze door haar depressie in het voortgezet onderwijs amper meer voor zichzelf zorgde en niet eens uit bed kwam, gaat ze tegenwoordig *“op de automatische piloot, vol enthousiasme”* naar de boerderij om bij de paarden te zijn. *“Thuis praat ze over paarden tot ze naar bed gaat; ik zou niet weten wat ik zonder de zorgboerderij moest”* (9). Een belangrijke X-factor volgens haar is dat haar dochter op de boerderij *“niets moet”*. Ze wordt hier niet afgerekend op fouten maken en

“er is geen druk”. “Ze vindt het hier leuk, school moet vanuit de overheid en dan is er een druk” (9). Op DH vertelt de docent dat de kinderen voelen “dat ze oprecht welkom zijn en hier echt iets komen doen” (15). De X-factor van de zorgboerderij is volgens haar een combinatie van “je mag zijn wie je bent” (15) en “er is altijd ruimte voor ontwikkeling en daar willen we jullie bij helpen” (15). “Ze voelen het en geloven het echt, daarom werkt het hier wel en ergens anders niet” (15). De eigenaresse van DH voegt toe dat ook de werknemers erg graag op de boerderij komen. “De mensen werken hier heel graag; ze zijn getrouwd met de kinderen, met zichzelf en met D’n Hoef”. Ze merkt daarbij dat 2 jaar een belangrijke mijlpaal is. “Na 2 jaar ben je een Hoefmens, werkgeluk is de X-factor, dat stralen ze uit naar de kinderen”. Ze geeft wel aan dat het voor nieuwkomers lastig kan zijn om ertussen te komen, maar dat de werknemers hierin worden gecoacht en de stagiaires als het ware in een “kweekvijver” (14) terechtkomen. De moeder van een jongen van 10 geeft aan dat het op DH wel lukt “omdat hij zich veilig voelt en de ruimte krijgt om het in zijn eigen tempo te doen, daar hebben ze ook de tijd voor en de juiste begeleiding, dit heb je op het basisonderwijs niet.” (16).

10.6 Slotsom naar aanleiding van de effecten

De zorgboerderij kan van grote betekenis zijn voor kinderen met uiteenlopende gedragsproblemen, ontwikkelingsstoornissen en trauma's en dat is te zien aan de effecten die de zorg-onderwijs programma's hebben op de kinderen. De effecten zijn onder te verdelen in effecten op de cognitie, het sociaal-emotioneel functioneren, het zelfvertrouwen, de motoriek en de visie op terugkeer naar school. Met betrekking tot de cognitie is weinig verandering te zien, behalve op het gebied van reflecteren. Men geeft aan dat het leervermogen zelf niet verandert, maar dat de boerderij vooral een fijn klimaat biedt waarin kinderen zich weer 'leerbaar' op gaan stellen. Op het gebied van het sociaal-emotioneel functioneren wordt de meeste vooruitgang geboekt en het is op dit vlak dat de kinderen zelf ook de meeste veranderingen bij zichzelf herkennen. De kinderen verbeteren in hun omgang met andere mensen op de boerderij en vertonen minder probleemgedrag dan op school. Op het gebied van zelfvertrouwen lijken niet alle kinderen gelijk vooruitgang te boeken. Een negatief zelfbeeld heeft lang nodig om te herstellen, maar sommige kinderen merken wel degelijk verschil sinds hun komst op de boerderij. De kinderen leren wat ze waard zijn en wat ze kunnen. Op het gebied van de motoriek wordt voornamelijk op DH waargenomen dat de kinderen beter in hun lijf komen en daarnaast leren om beter met prikkels uit hun omgeving om te gaan en meer zintuiglijk beleven.

De kinderen staan in verschillende mate open voor terugkeer naar school, maar verwachten wel allemaal dat het anders zou gaan na hun tijd op de boerderij doordat ze rustiger en gemotiveerder zouden zijn. Op DH worden de kinderen in hogere mate betrokken bij de besluitvorming omtrent re-integratie in het onderwijs dan op LH. Op LH worden de besluiten voornamelijk gevormd binnen het professionele netwerk dat rondom een kind is opgezet en is het daarna aan de ouders om het kind in te lichten. Wanneer er sprake is van re-integratie wordt dit meestal aan de hand van een langzaam opbouwend traject gefaciliteerd waarbij het kind deels naar de boerderij en deels naar school gaat. In een enkel geval stroomt een kind uit naar behandeling, dagbesteding of de arbeidsmarkt. Er worden verschillende 'werkende mechanismen' of 'X-factors' genoemd die de onderliggende basis vormen voor de ontwikkelingen die de kinderen doormaken op de zorgboerderij, namelijk; de ruimte en tijd voor het eigen tempo van de kinderen, de acceptatie-cultuur en het werkgeluk en de bevoegenheid van de oprecht betrokken werknemers. Ik denk dat deze aspecten samen de veiligheid en vertrouwdheid vormen die kinderen nodig hebben om zichzelf open te stellen, te durven hopen en te willen ontwikkelen.

11. Behoeften vanuit ouders, docenten en zorgboeren

Hoewel er voorafgaand aan het veldwerk geen deelvraag was die betrekking heeft op deze paragraaf en er dus niet specifiek is gevraagd naar de behoeften van zorgboeren, docenten en ouders met betrekking tot zorg-onderwijs, zijn er tijdens de interviews verschillende punten benoemd met betrekking tot samenwerking, financiering en vervolgonderzoek. Ondanks dat deze behoeften eigenlijk buiten de scope van dit specifieke onderzoek liggen, kunnen deze wel waardevol zijn voor toekomstige onderzoekers en andere geïnteresseerden.

11.1 Behoeften vanuit de ouders - Beter luisteren en kijken naar de oorzaak

Ouders zijn vaak ten einde raad wanneer ze aankloppen bij de zorgboerderij. Hun kinderen hebben dan al lange tijd thuis gezeten zonder onderwijs en vaak weten zij niet van het bestaan van deze initiatieven totdat ze met een onderwijsconsulente spreken. De moeder van een meisje van 15 die al langere tijd op LH komt geeft aan dat het na de diagnose van een ASS bij haar dochter lang duurde voor er actie werd ondernomen. In het reguliere voortgezet onderwijs liep haar dochter ineens vast en niemand begreep waarom. *“Toen er nog geen diagnose was, was er veel onbegrip vanuit de school... Ik was zogenaamd geen goede moeder en moest haar maar met geweld uit bed halen”* (9). Sinds de diagnose was er wel begrip, maar toen was het *“eigenlijk al te laat”* (9). Haar dochter was al een jaar niet naar school geweest en zwaar depressief. Toen het balletje eenmaal ging rollen, kwam ze op de zorgboerderij en sindsdien heeft deze een hele belangrijke rol gespeeld in het leven van haar kind. *“Van ‘laat mij maar dood gaan’ tot ‘in de toekomst iets willen doen met paarden’ is een immense vooruitgang”* (9). De moeder vertelt dat ze school altijd erg belangrijk heeft gevonden; *“dat wordt je met de paplepel ingegoten”* (9). Op dit moment gaat haar dochter 3 dagen naar school. De leerplichtambtenaar zou graag zien dat ze binnenkort 4 dagen naar school zou gaan, maar de moeder vindt dit geen goed idee; *“Ze komt van mijn part thuis, want ik ga niet terug in de situatie dat ze geen zin meer heeft in het leven”* (9). Ze kampt met instanties die het *“beter weten”* (9) en pleit er in onderstaande quote voor dat instanties beter naar ouders en kinderen gaan luisteren:

“Luister goed naar wat ouders en kinderen te zeggen hebben, wellicht niet woordelijk, niet alle kinderen kunnen zich goed verwoorden”. We leven in een hokjesmaatschappij; wie bepaalt wat normaal is en wat geluk is? Mijn kind bepaalt dat en niet de overheid, maar ik kan niet buiten school om. Ik heb de leerplichtambtenaar in mijn nek en voor mijn dochter wil ik wel een toekomst... dat maakt het moeilijk” (9).

De moeder van een jongen van 10 die op DH komt, vertelt dat zij ook *“druk vanuit de school”* (16) voelde om haar zoon weer terug in de schoolbanken te krijgen. Ze vond echter dat er *“iets anders moest gebeuren”* (16) voor haar zoon en kreeg van de onderwijsconsulente uiteindelijk *“de gouden tip”* (16). *“Het is best lastig is om zo iets te vinden; gelukkig heb ik het gehoord via de onderwijsconsulente”* (16). Ook haar zoon is autistisch en kampt daarnaast met PTSD. Ze geeft aan dat er *“eigenlijk te weinig van dit soort initiatieven zijn”* (16) en ook dat *“veel mensen er niet vanaf weten”* (16). Daarnaast moet de gemeente waar je woont er goed tegenover staan en contracten hebben met zorgboerderijen. Hier ligt volgens haar nog een uitdaging. Ze geeft ook aan dat scholen niet op de hoogte zijn van dit soort initiatieven; *“zij wisten er niks over en dat is erg jammer”* (16). Een belangrijk punt is volgens haar dat we de ogen moeten richten op scholen en de druk die kinderen daar ervaren:

“Ze moeten zich bewust worden van het; waarom komen kinderen hier? Er ligt een grote druk op kinderen op de basisschool, hier gaat veel mis. Ze moeten de oorzaak van thuiszitten aanpakken, zo kunnen kinderen eerder geholpen worden. Mijn zoon liep in groep 6 vast en de school maakte vervelende opmerkingen over het thuis zijn. Er wordt alleen gekeken naar ‘hij mist zoveel’ en niet naar de reden van thuiszitten en wat hij nodig heeft. Je wordt als ouder onder druk gezet” (16).

11.2 Behoeften vanuit de docenten - Individuele aanpak en samenwerking

De docenten die lesgeven op de zorgboerderij, vaak in de eerste plaats ook begeleiders, staan in nauw contact met de kinderen en hebben het beste zicht op de ontwikkelingen die de kinderen op de boerderij doormaken op het gebied van onderwijs en persoonlijke groei. Ze onderhouden daarnaast vaak het contact met de scholen waar de kinderen vandaan komen (of naartoe gaan) en proberen een balans te vinden tussen enerzijds een individualistische benadering waarbij kinderen op hun eigen tempo kunnen ontwikkelen en anderzijds de eisen vanuit de maatschappij met betrekking tot scholing. Een docent van LH vertelt dat *“onderwijs eigenlijk ondergeschikt zou moeten zijn aan persoonlijke ontwikkeling”* (6). Dit is echter niet het geval en de druk vanuit leerplichtambtenaren en scholen om een kind zo snel mogelijk weer in het gareel te krijgen kan daarom groot zijn. *“Ze moeten veel meer oog hebben voor het feit dat deze kinderen hulp nodig hebben buiten het schoolse gebeuren”* (6). Daarnaast geeft ze aan dat er geen concrete samenwerking met scholen is, omdat zij *“zeggen er geen geld voor te hebben”* (6). De andere docent op LH geeft aan dat het heel belangrijk is om een veilig gevoel te creëren bij de kinderen, door ze bijvoorbeeld *“nooit fysiek vast te houden”* (8). Zonder ruimte en veiligheid zouden de kinderen volgens haar niet kunnen ontwikkelen. Op de boerderij leren ze met de *“errors in hun hoofd”* omgaan, het te reguleren en excuses aan te bieden. Ze krijgen daarnaast de tijd om tot rust te komen en dan pas actie te ondernemen. Een belangrijk aspect is volgens haar daarom *“de tijd krijgen om te schakelen”* (8). Daarnaast is het volgens haar erg belangrijk om per kind te zoeken naar een passende benadering:

“Het is belangrijk dat er individueel naar het kind wordt gekeken, want elk kind is uniek. Waar heeft het kind behoefte aan? Hoe kunnen we helpen? De planning van de dag wordt ook individueel afgestemd; Sommige kinderen hebben meer met paarden en andere kinderen meer met bewegen en buiten spelen. Het is heel belangrijk hier rekening mee te houden.” (6)

De docent die ik op DH heb gesproken refereert voornamelijk naar ervaringsleren als gebied waar mogelijkheden liggen tot verdere ontwikkeling op zorgboerderijen. Soms koppelen de kinderen volgens haar zelf een intense ervaring aan een leerproces en soms *“moeten we ze daarbij helpen”* (15). Als begeleider, of docent, is het daarom belangrijk om bij je eigen rol stil te staan en jezelf af te vragen: *“Weet je de transfer met ze te maken”* (15)? Het komt voor dat kinderen bijvoorbeeld tijdens de specialistische begeleiding met paard een intense ervaring opdoen en vervolgens beseffen: *“Hey, dat gebeurt ook altijd bij onderwijs”* (15). Het is vervolgens aan de begeleiders om hierop in te haken en de *“overdracht te maken”* (15). Een uitdaging ligt bij het doortrekken van deze overdracht *“naar school en ook de thuissituatie”* (15). Het is volgens haar daarom goed als kinderen met meerdere begeleidingsvormen in aanraking komen en dat begeleiders hier goed zicht op hebben, erop inhaken en collega's van informatie voorzien omtrent intense ervaringen en leerprocessen die vaak ook betrekking hebben op *“andere leefgebieden, ook thuis, daarom zitten we zo op die transfer”* (15). De docent geeft aan dat het juist goed is als de kinderen op de boerderij *“tegen zichzelf aanlopen”* zodat er kan worden geleerd:

“De bedoeling is natuurlijk niet dat ze blijven, maar dat ze leren en daar hoort ervaring bij. Op de boerderij is juist meer het doel er tegenaan te lopen, zodat je er een leermoment van kunt maken. De hevigheid en forsheid is hier alleen minder dan op school. Hier kan je dat meer afgestemd doen. Wanneer kinderen tegen zichzelf aanlopen, zien we waar de mogelijkheden tot groei liggen en dat is de manier om te komen tot ander gedrag; het is in die zin nodig” (15).

Een ander belangrijke zaak waar volgens deze docent naar gekeken dient te worden is *“hoe je ervoor kunt zorgen dat je je niet als onderwijs pretendeert, maar toch kunt samenwerken met onderwijs”* (15). Omdat je *“geen onderwijs bent”* (15) komt de zorgboerderij vaak pas laat in beeld. *“Mensen moeten het nut van de samenwerking zien”* (15). De uitdaging ligt in het opzetten van een samenwerking waarbij de kinderen *“gewoon goed onderwijs kunnen volgen”* (15). Daar komt financiering bij kijken, maar ook *“het positioneren in een ander werkveld dan je eigen; je bent zorg, maar raakt met onderwijs”* (15). Ze zou

graag zien dat er meer van deze plekken zouden komen en dat er niet wordt gewacht tot er een indicatie is voor het kind of het kind helemaal thuiszit zonder onderwijs.

“Er moet ook meer met regulier onderwijs samengewerkt worden en meer preventief om uitval te voorkomen. Dat blijft een ingewikkelde. We zijn blij zijn met de kleine dingen; een samenwerking met een speciale basisschool, maar het is jammer dat je zo afhankelijk bent van anderen en ook van geluk. Het valt of staat met bepaalde connecties die je hebt, als die ergens anders gaan werken, valt je connectie in het water. Daar ligt de uitdaging” (15).

11.3 Behoeften vanuit de zorgboeren - Op één lijn komen met andere partijen

De zorgboeren hebben vaak minder intensief contact met de kinderen dan de docenten en begeleiders, maar op beide boerderijen zijn de eigenaressen wel degelijk betrokken bij de kinderen. Op LH is de eigenaresse tevens een aantal dagen in de week docent en heeft daarmee redelijk zicht op de ontwikkeling van de kinderen. Op DH is de eigenaresse vooral betrokken bij de paardenactiviteiten en de re-integratie trajecten voor terugkeer naar school. Op beide boerderijen wordt er nu beneden de mogelijke capaciteit gewerkt. Ze zouden graag meer kinderen ontvangen; kostentechnisch is het wenselijk en er is ruimte voor, maar ze lopen vaak tegen financieringsvraagstukken aan en verschillen met omliggende partijen in visie wat onderwijs nu eigenlijk inhoudt. Daarnaast wordt er vaak *“te lang gewacht”* (6) voor de kinderen op de boerderij komen; *“de problemen zijn dan al groter geworden, voor je dan weer in een stijgende lijn zit, duurt lang”* (6). De eigenaresse van LH geeft aan dat ze het erg belangrijk vindt dat er in beeld wordt gebracht *“waar de financieringsstromen vandaan komen”* (6). Zo kan men een goed beeld vormen van het zwaartepunt van de verantwoordelijkheid door te kijken *“waar het geld vandaan komt”* (6). Ze geeft aan dat het uiteindelijk *“vaak een geldkwestie”* (6) is en er duidelijk moet worden wie nu het geld schiet en, misschien nog wel belangrijker, waar het vandaan zou moeten komen. *“Scholen en gemeenten zouden in hun handen moeten knippen dat dit soort initiatieven er zijn”* (6). De boerderij heeft nu een raamovereenkomst met gemeenten, maar deze geven aan dit in de toekomst niet meer te willen doen. De boerderij zou dan zomaar weer terug bij af kunnen zijn. Vorig jaar waren er nog 10-12 kinderen en nu nog maar 6. Dit geeft enorme zorgen met betrekking tot de toekomst van het Educpres programma en de inkomsten van de boerderij. Met de ouders heeft de zorgboerderij een goede verstandhouding en dit is van essentieel belang voor het slagen van het programma:

“Wat we hier doen moet aansluiten met wat er thuis wordt verwacht en wij moeten op onze beurt op de hoogte zijn van hoe ouders thuis met hun kinderen omgaan. Het werkt niet zonder één lijn te trekken. Een kind zit vast in waar hij vandaan komt en opgroeit, dat kan je als begeleider hier niet loslaten, maar moet je meenemen, gebruik van maken en weet van hebben. Een nauwe samenwerking met hen is erg belangrijk” (6).

Daarnaast geeft de eigenaresse aan dat er een enorm tekort is aan mensen in de zorg en dat het daarom lastig is *“bekwame begeleiders”* (6) voor dit soort *“heftige doelgroepen”* (6) te vinden. Volgens haar is het belangrijk om *“laagdrempelig te werken”* (6). Het belangrijkste is om de kinderen *“blij te maken en alles wat daarvoor nodig is, is onze taak”* (6). Ze geeft aan dat dit geen makkelijke taak is, ondanks het schijnbaar simpele doel dat voor ogen is en dat begeleiders dan ook goed moeten reflecteren op de eigen bijdrage:

“Ook de begeleiding moet het zoeken bij zichzelf; wat kan ik doen om dat voor elkaar te krijgen? Als je ze als begeleider niet blij kan maken, gaat niets lukken. Een begeleider moet het in de vingers hebben, zich kwetsbaar opstellen, zich verplaatsen in de ander en flexibel en oplossingsgericht zijn. Dat zijn vaardigheden die worden gevraagd in de praktijk, maar het is ontzettend moeilijk om met deze doelgroep te werken. Je moet niet teveel vasthouden aan wat je zelf denkt dat goed is, maar juist kijken naar; wat kan ik nu anders doen? Je moet het bij jezelf zoeken, want je bent altijd de professional” (6).

De dochter van de zorgboer die het Educpres initiatief op LH is begonnen is zijdelings bij het onderwijs betrokken, maar werkt voornamelijk als begeleider en coördinator van de dagbestedingsgroep. Ze geeft aan dat je als zorgboer *“zorgen hebt over hoe de kids goed in beeld blijven, hoe het gefinancierd blijft en wie er verantwoordelijk is, er zijn geen zorgen over het product”* (7). Het beleidsteam van de gemeente vindt het initiatief *“prachtig en waardevol, maar gaat het niet meer betalen”* (7). Angst is dat scholen kinderen uit de leerplicht gaan halen om op die manier onder de zorgplicht uit te komen en dat de gemeente de verantwoordelijkheid krijgt; *“zie ze dan maar eens hier te krijgen, dit is veel lastiger dan wanneer je een school daarbij betrokken hebt”* (7). Ze vindt daarnaast dat het er voor de kinderen *“niet te dik bovenop moet liggen door te veel te moeten”* (7). De focus zou moeten liggen op het leerproces van de kinderen en *“wat ze nu wel kunnen”* (7). De kunst is volgens haar om dit *“ongemerkt te doen”* (7).

“Veel kinderen hebben angst voor onderwijs of zelfs een afkeer en dan zijn ze niet leerbaar, Je moet ze vertrouwen geven in een ongedwongen setting zonder dat ze doorhebben dat ze leren. Dit heeft het meeste effect, maar de maatschappij is wel zo ingericht dat die verwacht dat ze weer terug de boeken ingaan, binnen de huidige kaders van het onderwijs” (7).

De eigenaresse van DH ondervindt een *“discrepantie met samenwerkingsverbanden”* (14) met betrekking tot de visie op onderwijs. Volgens samenwerkingsverbanden vindt onderwijs alleen plaats in een klas, maar de kinderen hier *“hebben meer nodig dan dat, daarom bieden wij zorg-onderwijs”* (14). Ze merkt dat omliggende partijen vaak een smalle(re) visie op onderwijs hebben en dat *“iedereen zich verschuilt achter de financiering”* (14). Er wordt bijvoorbeeld aangegeven dat ze het een mooi initiatief vinden, maar dat ze het niet gaan financieren, want *“volgens de inspectie is het geen onderwijs”* (14). Net als de eigenaresse van LH merkt de eigenaresse van DH dat het vaak *“een geldkwestie is”* (14). *“Gemeenten hebben wel interesse vanuit jeugdhulp en via deze weg komen de kinderen dan ook op de boerderij”* (14). Daarnaast geeft ze aan dat ouders ook in staat moeten zijn om te reflecteren:

“Ouders moeten ook hun eigen aandeel in het proces moeten zien. Tijdens de intakegesprekken wordt gelijk duidelijk gemaakt dat er geen kinderen worden gedumpt op de boerderij en dat het hele systeem integraal aangepakt moet worden. Niet alle ouders staan hiervoor open en dan worden de kinderen ook niet aangenomen” (14).

Ook geeft de eigenaresse aan dat veiligheid heel belangrijk is. *“De begeleiders zijn er hier echt voor ze, echt aanwezig”. “Het is heel belangrijk om de kinderen niet uit te lachen en te leren dat ze fouten mogen maken. Het pedagogische klimaat moet zo zijn dat de kinderen het idee hebben dat ze mogen falen”* (14). De eigenaresse vindt daarnaast de rol van ervaringsleren erg belangrijk. *“Ervaringsleren moet een levensding zijn, je moet geloven dat kinderen zo leren, anders loop je vast. Daarom is het moeilijk om aan goed personeel te komen. Je moet inspelen op het kippenvel, de intense ervaring, je moet dat snappen en kunnen zien”* (14). Een *“fatsoenlijk pedagogisch team”* (14) is volgens haar één van de belangrijkste dingen om in te investeren en op dat gebied coacht ze collega's op andere zorgboerderijen aan de hand van SKJ geregistreerde trainingen. Volgens haar draait het in het zorg-onderwijs om de mensen die met de kinderen werken:

“Een groene omgeving doet veel, maar de medewerkers maken dat het werkt. Wil je dat de kinderen groeien? Dit valt of staat met je pedagogische stuk. Vaak zien we op andere boerderijen een 1 op 1 benadering en dat werkt niet. Vooral op boerderijen met weinig kinderen: Als de kinderen meelopen met 1 begeleider is er een schijnveiligheid en waar leren ze hun executieve functies? Die oefenen ze wel, maar ze leren minder, want als je ze loslaat, ben je ze kwijt...”

11.4 Slotsom naar aanleiding van de behoeften

Ouders, docenten en zorgboeren hebben allen een ander perspectief met betrekking tot onderwijs op zorgboerderijen en dit maakt het interessant om de visie op de gebieden waar verbetering mogelijk is naast elkaar te leggen. De ouders laten zien hoe scholen druk uitoefenen om kinderen binnen het maatschappelijk gewenste plaatje te houden en voelen zich niet gehoord als het gaat om het nastreven van de behoeften van hun kinderen. De ouders zouden graag zien dat er wordt gekeken naar de oorzaken van uitval en het vermoeden is groot dat dit ligt bij de druk die kinderen op scholen ervaren. Scholen zouden, naar mijn idee, wat dat betreft van zorgboerderijen kunnen leren, omdat dit onderzoek laat zien dat kinderen die uitvallen op school vaak wel tot hun recht komen op een zorgboerderij die onderwijs biedt en hier grote stappen maken in hun persoonlijke ontwikkeling. De docenten kampen met de eisen die worden gesteld vanuit het onderwijsveld en laten de frictie zien met de zorg-focus van het programma op de boerderij. Het onderwijs zou volgens hen ondergeschikt moeten zijn aan de persoonlijke ontwikkeling, maar in de praktijk is dit lastig te realiseren doordat men afhankelijk is van omliggende partijen met betrekking tot samenwerking en financiering. Het is volgens de docenten erg belangrijk om per kind een individueel plan op te stellen en hoewel het aan de ene kant erg belangrijk is om het een kind naar de zin te maken, is het ook belangrijk om intense ervaringen uit te lokken, omdat dit de basis zou zijn voor persoonlijke groei. Daarom denk ik dat de uitdaging ligt in het vergroten van de kennis omtrent ervaringsleren onder docenten en begeleiders op zorgboerderijen, zodat er nog meer kan worden gefocust op persoonlijke ontwikkeling.

De zorgboeren dragen daarnaast de zorgen van het draaiende houden van een bedrijf en hebben daarom de complexe taak om uiteenlopende belangen bij elkaar te brengen. Beide boerderijen werken beneden de capaciteit, maar zijn afhankelijk van samenwerking en financiering van andere partijen en dit maakt de toekomst van dit soort initiatieven erg onzeker. Het is daarom zinvol om in beeld te brengen waar de financieringsstromen op dit moment vandaan komen en waar de verantwoordelijkheid zou moeten liggen. Ook is het belangrijk dat scholen zich niet ontdoen van hun zorgplicht en kinderen dus ingeschreven blijven staan. Zorgboeren lopen aan tegen de visie dat alleen in scholen écht onderwijs wordt gegeven en hier liggen kansen om de beeldvorming te verbreden. Daarnaast is samenwerking tussen de boerderij en de ouders belangrijk als het aankomt op het begeleiden van de kinderen, zodat men systemisch en integraal kan werken. Voor zorgboerderijen kan het lastig zijn om bekwaam personeel te vinden die met deze moeilijke doelgroepen kan werken en het is daarom belangrijk dat mensen die in deze sector aan de slag willen op zichzelf durven reflecteren. Daarnaast is het een kunst om de kinderen dingen te leren zonder dat ze het merken. De professionaliteit van het pedagogische team zou wel eens het belangrijkste kunnen zijn om in te investeren, aangezien alles hiermee valt of staat volgens de zorgboeren.

12. Conclusie

Het doel van dit kwalitatieve diepteonderzoek op 2 zorgboerderijen in Nederland, die zorg-onderwijs arrangementen bieden aan thuiszitters, was om een beeld te vormen van de invulling van zorg-onderwijs programma's en de betekenis (of de meerwaarde) ervan voor de kinderen te achterhalen. Door op beide boerderijen een week lang het programma te observeren en interviews af te nemen, ondersteund door visuele methoden en vanuit het theoretische kader van *ervaringsleren* en *animal assisted interventions (AAIs)*, is van beide aspecten een helder beeld ontstaan dat van belang kan zijn voor de professionalisering van de sector als geheel om zo het aantal thuiszitters in Nederland terug te dringen.

Beide onderzochte boerderijen (*Leestensche Hof* (LH) en *D'n Hoef* (DH)) kennen een wekelijks terugkerend onderwijsprogramma dat is opgebouwd uit (1) dagtaken (dierverzorging), (2) leermomenten, (3) keuzemomenten, (4) creatieve activiteiten, (5) sport en spel en (6) paardenactiviteiten of activiteiten met andere dieren. Op de boerderij ervaren de kinderen minder druk dan op school en een kracht van de zorgboerderij ligt dan ook in de uiterst zorgvuldig uitgebalanceerde combinatie van structuur en vrijheid. Op LH krijgen de kinderen voornamelijk één op één les en is er veel persoonlijke aandacht en begeleiding. Op DH krijgen de kinderen groepsgewijs les en wordt een schoolse setting realistischer nagebootst. Beide manieren van lesgeven hebben hun eigen zwakke en sterke kanten, maar kunnen werken. Er zijn geen aanwijzingen dat de ene vorm beter is dan de andere; het is afhankelijk van de focus, mogelijkheden, middelen en voorkeuren van de boerderij. Het lesmateriaal komt op beide boerderijen van een school en de focus ligt op de basisvakken; rekenen, taal en spelling. Een kracht van de zorg-onderwijs programma's is dat de kinderen op het eigen tempo kunnen ontwikkelen en dat onderwijs ondergeschikt is aan de zorg, doordat de focus ligt op persoonlijke groei, voornamelijk op het gebied van sociaal-emotioneel functioneren.

Op DH komt ervaringsleren in hogere mate terug in het programma dan op LH, maar op beide boerderijen komen de intense ervaringen die nodig zijn voor gedragsverandering eerder organisch tot stand dan dat deze methodisch worden opgezet, zoals in de definitie van Ruikes (1994) wordt beschreven. Op beide boerderijen komt ervaringsleren vooral naar voren buiten het klaslokaal. Tijdens de leermomenten ligt de focus op het leren uit boeken met oog op re-integratie in het onderwijs, ondanks de wens om het ook hier meer door te laten schemeren. Tijdens activiteiten met paarden komt ervaringsleren het sterkst naar voren en het is tijdens deze momenten dat de kinderen inzichten opdoen met betrekking tot het eigen gedrag. De inzet van dieren is op DH doelgerichter dan op LH, maar in beide gevallen is het zeker doelbewust en volgens de gehanteerde definitie van IAHAIIO. De kunst met betrekking tot ervaringsleren en AAIs op de zorgboerderij is het inspelen op het moment en het paard als spiegel te gebruiken. De kinderen lijken niet bewust te merken dat ze op een andere manier leren op de boerderij en vooral voor kinderen met een sterke afkeer richting onderwijs kan ervaringsleren een manier zijn om jeugd op impliciete wijze weer enthousiast te maken voor onderwijs en ongemerkt veel bij te brengen.

Wat de kinderen het meest waarderen aan de zorg-onderwijs programma's is zowel mondeling als beeldend vastgelegd; de interviews zijn namelijk aangevuld met beeldmateriaal (foto's en tekeningen) gemaakt door de kinderen zelf. De belangrijkste aspecten zijn de rust en de ruimte die de kinderen op de boerderij ervaren. Op school voelden de kinderen zich opgesloten, maar op de boerderij ervaren ze minder druk en meer vrijheid om hun eigen tijd in te delen. Daarnaast waarderen de kinderen het gezelschap van mens en dier. De dieren hebben vaak een rustgevende werking op de kinderen en de begeleiders staan altijd voor ze klaar. Ook maken de kinderen vaak veel nieuwe vrienden en waarderen dus het contact onderling. De rustige omgeving heeft daarnaast een positieve invloed op hun gemoedstoestand. Het beeldmateriaal vangt voornamelijk de positieve therapeutische meerwaarde van dieren, waarbij deze dienen als manifestatie van de ruimte en rust die de kinderen ervaren. Hun aanwezigheid is daarom van onschatbare waarde.

Op de zorgboerderijen komen kinderen van basis en voortgezet onderwijs, zowel speciaal als regulier, met een breed scala aan gedragsproblemen, ontwikkelingsstoornissen en trauma's die zich zowel internaliserend als externaliserend uiten. De duur van het traject varieert van 6 maanden tot 3 jaar en vaak is er een zekere transformatie te zien bij de kinderen. Op het gebied van cognitie ziet men voornamelijk een toename van het reflecterend vermogen, toekomstgericht denken en het nemen van verantwoordelijkheid. Het leervermogen zelf verandert niet, maar de boerderij speelt een faciliterende rol door het bieden van een fijn en veilig klimaat waarin de kinderen zich langzaamaan weer leerbaar opstellen. Op het gebied van het sociaal-emotioneel functioneren ziet men dat de kinderen makkelijker contact maken met de medemens, beter conflicten leren te hanteren en minder probleemgedrag vertonen. Het zelfvertrouwen groeit erg langzaam en vergt veel tijd. Daarnaast verbetert de motoriek door de toename van beweging en nemen de kinderen meer zintuiglijk waar en gaan beter om met prikkels. Ook ontwikkelen sommigen hobbies met dieren wat zich vertaalt in een nieuw toekomstperspectief gericht op een dier gerelateerde opleiding. De kinderen staan, ondanks de spanning, vaak open voor re-integratie in het onderwijs en geven aan dat het anders zou gaan door een verhoogde motivatie. De kinderen worden echter niet altijd meegenomen in de besluitvorming hieromtrent. Een re-integratie traject wordt meestal stapsgewijs opgebouwd, maar er zijn ook kinderen die uitstromen naar dagbesteding, behandeling of de arbeidsmarkt. De belangrijkste *x-factors* die maken dat de kinderen ontwikkelen op de zorgboerderij zijn (1) de ruimte en tijd voor het eigen tempo, (2) de acceptatie-cultuur en (3) het werkgeluk van het betrokken personeel. Samen vormen deze aspecten de veiligheid en vertrouwdeheid die kinderen nodig hebben om te ontwikkelen.

De ouders, docenten en zorgboeren hebben verschillende behoeften uitgesproken met betrekking tot zorg-onderwijs. De ouders voelen zich door scholen en jeugdzorg onder druk gezet en zouden graag zien dat instanties beter naar henzelf en hun kinderen luisteren als het aankomt op het bepalen van het traject van het kind. Daarnaast zouden we ons, volgens hen, in vervolgonderzoek moeten richten op de oorzaak van thuiszitters, namelijk de druk die kinderen ervaren op scholen. De docenten pleiten daarnaast voor een ondergeschikte rol van het onderwijs in zorg-onderwijs programma's en een focus op persoonlijke groei. Daarnaast brengen ze aan het licht dat scholen weinig verantwoordelijkheid nemen en vaak weigeren om dit soort initiatieven te financieren. Ook benadrukken ze het belang van een individuele benadering, waarbij per kind naar een passende benadering wordt gezocht. Met betrekking tot ervaringsleren zijn er grote verbetermogelijkheden om de overdracht van intense ervaringen op de boerderij te vertalen naar school of de thuissituatie. Een ander gebied van aandacht is de vraag hoe men kan samenwerken met het onderwijs zonder jezelf (als zorgboerderij) volledig te pretenderen als onderwijs. De zorgboeren werken op dit moment beneden de capaciteit en zouden meer kinderen willen ontvangen, maar lopen tegen financieringsvraagstukken aan. Het is volgens hen belangrijk om financieringsstromen in beeld te brengen om het huidige zwaartepunt van de verantwoordelijkheid te vinden en daarnaast te belichten waar deze zou moeten liggen. Het is daarnaast onmogelijk om zonder aansluiting met de ouders te werken en deze zullen dus op het eigen aandeel moeten reflecteren. Ook moeten begeleiders in staat zijn om de eigen aanpak onder de loep te nemen. Er heerst angst onder de zorgboeren dat scholen zich gaan ontdoen van de zorgplicht door kinderen uit de leerplicht te halen. Daarnaast lopen zorgboeren aan tegen het feit dat samenwerkingsverbanden vaak een smalle visie hebben op wat onderwijs inhoudt en zich verschuilen achter de financiering. Het pedagogisch klimaat is volgens hen van essentieel belang. Investeren in het pedagogisch team zou wel eens het belangrijkste kunnen zijn, aangezien de mensen het maken.

De resultaten uit deze kleinschalige studie zijn verre van generaliseerbaar naar de bredere populatie van zorgboerderijen met onderwijsfunctie, maar dat is ook niet het doel van dit diepte onderzoek geweest. Er is namelijk wel een helder beeld ontstaan van wat een lesdag op een zorgboerderij precies inhoudt en wat het zorg-onderwijs programma voor een aantal kinderen van zowel het basis als het voortgezet onderwijs betekent. Het tipje van de sluier is opgelicht en er zijn sterke aanwijzingen dat onderwijs op een zorgboerderij een grote meerwaarde kan zijn voor kinderen die wegens uiteenlopende diagnoses, gedragsproblemen, ontwikkelingsstoornissen of traumatische

ervaringen (tijdelijk) niet meer naar school kunnen of willen. Vervolgonderzoek is nodig om op meerdere zorgboerderijen vast te stellen wat zorg-onderwijs programma's thuiszitters bieden op cognitief, motorisch en sociaal-emotioneel vlak. Daarnaast is het ook zinvol om onderzoek te doen naar hoe men op scholen vroeger mogelijk uitval van een leerling kan signaleren om zo preventief te werken in plaats van curatief. Een Time-Out programma op de boerderij zou dan volledig uitval kunnen voorkomen, waardoor een leerachterstand zo klein mogelijk wordt gehouden in vergelijking met curatief inzetten van een zorgboerderij waarbij kinderen vaak al maanden of zelfs jaren thuis hebben gezeten zonder onderwijs. Ook pleit ik voor onderzoek naar de mogelijkheden voor scholen om te leren van zorgboerderijen en zo het probleem bij de bron aan te pakken. Als het aankomt op het bieden van letterlijke en figuurlijke "ruimte" aan leerlingen om te bedaren na een conflict of even een luchtje te scheppen wanneer men niet goed in het vel zit. Uit dit onderzoek is namelijk gebleken dat de mogelijkheid tot terugtrekken één van de grootste krachten van de zorgboerderij is en dit schept het vermoeden dat het zou helpen als er op scholen ook plekjes en mogelijkheden worden gecreëerd voor kinderen om zich tijdelijk terug te trekken, zodat stress onder de leerlingen niet te hoog oploopt en resulteert in uitval.

Literatuurlijst

AA, R. van der, Geel, S. van, Huisman, P. (2015). Onderwijs op een andere locatie dan de school: Een inventarisatie. Eindrapport Ecorys. Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, Rotterdam, juni 2015.

BRELSFORD, V.L., Meints, K., Gee, N.R., Pfeffer, K. (2017). Animal-Assisted Interventions in the Classroom: A Systematic Review. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 14(7), 669.

BRINK, A. van den, Bladel, B. van, Borgman, I., Elkhuisen, S., Gaasterland, A. (2019). Education at care farms: Opportunities and constraints in the collaboration between stakeholders. Studenten rapport voor het vak 'Settings for Health Promotion', Wageningen Universiteit.

BUSCH, C., Tucha, L., Talarovicova, A., Fuermaier, A.B.M., Lewis-Evans, B., Tucha, O. (2016). Animal-Assisted Interventions for Children with Attention Deficit/Hyperactivity Disorder: A Theoretical Review and Consideration of Future Research Directions. *Psychological Reports* 2016, 118(1), 292-331.

D'N HOEF. (2019). Officiële website. Geraadpleegd op 02-12-2019: <https://www.dnhoef.nl/>

ELINGS, M., Koffijberg, M. (2011). Effecten van zorglandbouw: Wetenschappelijk onderzoek naar de meerwaarde van zorgboerderijen voor cliënten. *Plant Research International*, Wageningen UR, Rapport 56, juni 2011.

FERWERDA - van Zonneveld, R.T., Rommers, J.M., Oosting, S.J. (2008). Zorgboerderijen voor kinderen met Autisme Spectrum Stoornissen. *Animal Sciences Group*, Wageningen UR, Rapport 121, april 2008.

HASSINK, J., Haubenhof, D.K., Meer, I. van der, Kamp, N. van der, Scheurs, E., Schuler, Y. (2009). Levende Boerderij, Lerende Kinderen; beschrijving en effecten van verschillende vormen van educatie op de boerderij. *Plant Research International*, Wageningen UR, Business Unit Agrosysteemkunde, 2009.

HASSINK, J., Meyer, R. de, Sman, P. van der. (2011). Effectiviteit van ervaren leren op de boerderij. *Orthopedagogiek: Onderzoek en Praktijk*, 50(2), 51-63.

HASSINK, J., Veerman, J.W., Meyer, R. de, Sman, P. van der, Stouten, M., Widlak, N., Boshardt, M., Ruikes, T., Kool, Y. (2012). Ervaringsleren op de boerderij: Beschrijving van de interventies bij Topaze, BJ Brabant en Jutz. Werkgroep Ervaringsleren op de Boerderij Noord-Brabant. *Plant Research International*, Wageningen UR, Business Unit Agrosysteemkunde, Rapport 471, juni 2012.

HASSINK, J., Bruin, S.R. de, Berget, B., Elings, M. (2017). Exploring the role of farm animals in providing care at care farms. *Animals* 2017, 7(6) Special Issue: Animal Assisted Therapy, 45.

HASSINK, J., Bruin, S.R. de, Verbeek, H., Buist, Y. (2018). Factsheet Betekenis van zorgboerderijen voor verschillende doelgroepen. Wageningen University & Research, Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu Universiteit Maastricht, 2018.

HASSINK, J. (2019). Default Report: Overzichtsrappport Inventarisatie Onderwijs en Zorgboerderij. Augustus, 2019.

JEGATHESAN, B. (2014). IAHAIO White Paper: The IAHAIO definitions for animal assisted intervention and guidelines for wellness of animals involved in AAI. Final Report; IAHAIO: Davis, CA, USA, 2014.

JOHNSON, G.A., Pfister, A.E., Vindrola-Padros, C., (2013). Drawings, Photos and Performances: Using Visual Methods with Children. *Visual Anthropology Review*, 28(2), 164-178.

KIND EN SAMENLEVING. (2019). Ethisch handelen. Geraadpleegd op 25-05-2019: <https://k-s.be/inspraak-participatie/kwalitatief-onderzoek-met-kinderen-1/ethisch-handelen/>

KRUGER, K. A., & Serpell, J. A. (2010). Animal-assisted interventions in mental health: Definitions and theoretical foundations. In A. H. Fine (Ed.), *Handbook on animal-assisted therapy: Theoretical foundations and guidelines for practice* (pp. 33-48). San Diego, CA, US: Elsevier Academic Press.

LEESTENSCH HOF. (2019). Officiële website. Geraadpleegd op 02-12-2019 van: <https://paardenzorgboerderij.nl/>

MERRIMAN, B., Guerin, S. (2006). Using Children's Drawings as Data in Child-Centred Research. *The Irish Journal of Psychology*, 27(1-2: Research with Children in Psychology: The Value of a Child-Centered Approach), 48-57.

MORROW, V., Richards, M. (1996). The ethics of social research with children: An overview. *Children and Society*, 10(1996), 90 - 105.

PO RAAD. (2018). Variawet: maatwerk voor leerlingen die tijdelijk geen onderwijs kunnen volgen. Nieuwsbericht 02-05-2018. Geraadpleegd op 03-09-2019: <https://www.poraad.nl/nieuws-en-achtergronden/variawet-maatwerk-voor-leerlingen-die-tijdelijk-geen-onderwijs-kunnen-volgen>

RIJKSOVERHEID. (2015a). Jeugdhulp bij gemeenten. Geraadpleegd op 05-09-2019: <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/jeugdhulp/jeugdhulp-bij-gemeenten>

RIJKSOVERHEID. (2015b). Passend onderwijs: Achtste voortgangsrapportage december 2015. Geraadpleegd op 03-09-2019: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2015/12/07/passend-onderwijs-achtste-voortgangsrapportage-december-2015>

RIJKSOVERHEID. (2016a). Pact moet aantal thuiszitters terugdringen. Nieuwsbericht 13-06-2016. Geraadpleegd op 03-09-2019: <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2016/06/13/pact-moet-aantal-thuiszitters-terugdringen>

RIJKSOVERHEID. (2016b). Thuiszitterspact. Geraadpleegd op 03-09-2019: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/publicaties/2016/06/13/thuiszitterspact>

RIJKSOVERHEID. (2019a). Kamerbrief stand van zaken thuiszitters. Kamerstuk: Kamerbrief 15-02-2019. Geraadpleegd op 03-09-2019: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2019/02/15/kamerbrief-stand-van-zaken-t-huiszitters>

RIJKSOVERHEID. (2019b). Minister Slob: 'Ontevreden over aantal thuiszitters'. Nieuwsbericht 15-02-2019. Geraadpleegd op 03-09-2019: <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2019/02/15/minister-slob-%E2%80%98ontevreden-over-aantal-thuiszitters%E2%80%99>

ROELOFS, A., Plug, L., Schenkel, L., Klijnsma, L., Nijen, N. van, Zijlstra, Y. (2019). Onderwijs op maat: De boerderij als tijdelijke leeromgeving. Vicus Adviezen. Studenten rapport voor Academic Consultancy Training, Wageningen Universiteit.

RUIKES, T. (1994). Ervaren en leren: Theorie en praktijk van ervaringsleren voor jeugdhulpverlening, jeugdbescherming en jeugdwerk. Utrecht: SWP.

RUIKES, T. (2018). Ervaringsleren: Een ontwikkelingsgerichte visie op jeugdbeleid. Jeugdbeleid, 12(3), 155-164.

RUTGERS, P. (2017). 'Help, mijn juf is een paard!' Het versterken van executieve functies door ervaringsleren met paarden. Amsterdam: Uitgeverij SWP.

SCHREUDER, E., Rijnders, M., Vaandrager, L., Hassink, J., Enders-Slegers, M.J., Kennedy, L. (2014). Exploring salutogenic mechanisms of an outdoor experiential learning programme on youth care farms in the Netherlands: Untapped potential? International Journal of Adolescence and Youth, 19(2), 139 - 152.

SCHULER, Y.D. (2010). De boerderij als ontwikkelomgeving: Kinderen uit het speciaal basisonderwijs werken mee. Werkt de boerderij voor de kinderen? Wageningen UR, Plant Research International, Wageningen UR, Rapport 346, juni 2010.

SCHULER, Y.D., Elings, M., Storm, D. (2011). Brede onderwijszorg op boerderijen: Een zoektocht naar groene pedagogiek. Wageningen Plant Research International, Business Unit Agrosysteemkunde, Rapport 347, february 2011.

STEIJVERS - van der Veer, M. (2005). "De boer op": Evaluatie van het project vraaggericht aanbod: Adolescenten op de boerderij. Provinciale Bestuurscommissie Onderzoek en Ontwikkeling Limburg (PBOO), Maastricht, september 2005.

STRACK, R.W., Magill, C., McDonagh, K. (2004). Engaging Youth through Photovoice. Health Promotion Practice, 5(1), 49-58.

TAN, V.X-L., Simmonds, J.G. (2019). Equine-Assisted Interventions for Psychosocial Functioning in Children and Adolescents with Autism Spectrum Disorder: a Literature Review. Review Journal of Autism and Developmental Disorders, 6(3), 325-337.

VEEN, E. (2019a). Ontwikkeling en professionalisering van onderwijs op de boerderij: Leerarrangementen in het groen. Projectbeschrijving, geraadpleegd op 03-09-2019: <https://www.wur.nl/nl/project/Ontwikkeling-en-professionalisering-van-onderwijs-op-de-boerderij-leerarrangementen-in-het-groen.htm>

VEEN, E. (2019b). Ontwikkeling en professionalisering van onderwijs op de boerderij: Leerarrangementen in het groen. Projectplan. Education and Learning Sciences & Rural Sociology, Wageningen University & Research, januari 2019.

WANG, C., & Burris, M.A. (1997). Photovoice: Concept, Methodology and Use for Participatory Needs Assessment. Health Education and Behaviour, 24(3), 369-387.

WASSINK, H. (2018). De Post-It methode: Betekenisvol en handzaam interviewen. Kwalon, Tijdschrift Voor Kwalitatief Onderzoek, 23(3), 40-47.

WEWEIRE, E. de. (2011). Onderzoek naar de invloed van time-outprojecten op het welbevinden van jongeren. Masterscriptie, Universiteit Gent, Faculteit Psychologie en Pedagogische Wetenschappen.

WIELINK, R. van, Pothoven, P., Houwelingen, M. (2010). De jeugdzorgboerderij: Een wenkend perspectief. Wageningen UR, Department Bioprocess Engineering, Rapport 320, januari 2010.

WOUDA, T. (2018). Zorgboer ziet brood in onderwijsboerderij. Nieuwsbericht in 'Nieuwe Oogst' 07-03-2018. Geraadpleegd op 09-10-2019:
<https://www.nieuweoogst.nl/nieuws/2018/03/07/zorgboer-ziet-brood-in-onderwijsboerderij>

Bijlage 1 - Goedkeuring Plan van Aanpak door Ethische Commissie WUR

 WAGENINGEN UNIVERSITY & RESEARCH	DATE 07-10-2019 SUBJECT Ethical approval of research project POSTAL ADDRESS 6706 kn Hollandseweg 1 Wageningen The Netherlands VISITORS' ADDRESS Building 201 INTERNET www.wur.nl/university COC NUMBER 09215846 HANDLED BY Prof. Dr Marcel Verweij TELEPHONE + 31(0)317484334 EMAIL esther.roquas@wur.nl
6706 kn Hollandseweg 1 Wageningen The Netherlands	
To whom it may concern	
The following project proposal has been reviewed by the Social Sciences Ethics Committee (SEC):	
Title: "Een graantje meepikken". Onderwijs op de zorgboerderij: De ervaringen van kinderen in beeld Project team: Lana Bodine Plug Funding: Wetenschapswinkel WUR Period: September 2019 – Januari 2020 Location: Diverse zorgboerderijen in Nederland	
The Committee has concluded that the proposal deals with ethical issues in a satisfactory way and that it complies with the Netherlands Code of Conduct for Research Integrity.	
With kind regards,	
	
Professor Dr Marcel Verweij Chair Social Sciences Ethics Committee	

Bijlage 2 - Lijst van geïnterviewden

Nummer	Zorgboerderij	Functie/rol	Overige info
1	Leestensch Hof	Kind 1	13 jaar
2	Leestensch Hof	Kind 2	15 jaar
3	Leestensch Hof	Kind 3	10 jaar
4	Leestensch Hof	Kind 4	12 jaar
5	Leestensch Hof	Kind 5	11 jaar
6	Leestensch Hof	Zorgboer/docent	Docentbevoegdheid
7	Leestensch Hof	Zorgboer (dochter van)	Coördinatie dagbesteding
8	Leestensch Hof	Docent/begeleider	Geen docentbevoegdheid
9	Leestensch Hof	Ouder	Van kind 2
10	D'n Hoef	Kind 1	11 jaar
11	D'n Hoef	Kind 2	16 jaar
12	D'n Hoef	Kind 3	17 jaar
13	D'n Hoef	Kind 4	10 jaar
14	D'n Hoef	Zorgboer (betrokken bij re-integratie trajecten)	Docentbevoegdheid
15	D'n Hoef	Docent/begeleider	Docentbevoegdheid
16	D'n Hoef	Ouder	Van kind 4

Bijlage 3 - Topiclijst gebruikt voor het interviewen van de kinderen

Introductie	☐ Hoe oud ben je? ☐ Hoe lang kom je al op de boerderij? ☐ Hoe bevalt het?
Invulling onderwijs	☐ Hoe ziet een dag op de boerderij eruit? ☐ Hoe vaak kom je per week? ☐ Hoe lang krijg je les per dag? ☐ Met hoeveel kinderen zit je in een groep? ☐ Van wie krijg je les? (docent, boer, etc.) ☐ Wat leer je? Welke taken/vaardigheden staan centraal in de lessen? ☐ Wat doe je nog meer als je op de boerderij bent? ☐ Op welke manier leer je nieuwe dingen op de boerderij? ☐ Ook 'leren door te doen'? ☐ Zijn er momenten waarbij je reflecteert op jezelf? ☐ Hoe wordt hier invulling aan gegeven? ☐ Zorgt deze reflectie voor nieuwe inzichten en een andere manier van doen? ☐ Wat betekenen de dieren op de boerderij voor jou? ☐ Wat doe je allemaal met de dieren? ☐ Hebben de dieren invloed op je? Op wat voor manier? ☐ Wat vind je van de lessen en andere activiteiten op de boerderij?
Belangrijke aspecten	☐ Wat maakt het onderwijs op de boerderij anders dan in een klaslokaal? ☐ Wat zijn de overeenkomsten tussen onderwijs in een klaslokaal en op de boerderij? ☐ Waar liep je tegenaan op school? ☐ Loop je hier ook tegenaan in andere situaties/op andere plekken? ☐ Loop je hier ook tegenaan op de boerderij? Waarom wel/niet? ☐ Welke aspecten van het onderwijs op de boerderij waardeert je het meest/minst? En waarom? ☐ Rol van de mensen (begeleiding, sociaal contact, etc.) ☐ Rol van de dieren (ontspannen, zorg dragen, etc.) ☐ Rol van de omgeving (rust, ruimte, natuur, etc.) ☐ Rol van afwisseling tussen leren en andere dingen doen? ☐ Andere aspecten?
Effecten	☐ Hoe voel je je na een dag op de boerderij? Waar komt dit door? ☐ Is dit anders dan na een dag op school? ☐ Zo ja; Hoe voel je je na een dag op school? ☐ Merk je veranderingen bij jezelf sinds je op de boerderij komt? ☐ Zo ja; wat voor veranderingen? ☐ Op het gebied van leren? ☐ Interacties met anderen? ☐ Hoe je over jezelf denkt? ☐ Andere aspecten? ☐ Hoe zou je het vinden in de toekomst weer terug te gaan naar school? ☐ Denk je dat het op school anders zou gaan na je tijd op de boerderij? ☐ Waarom? ☐ Wat is veranderd dat dit mogelijk maakt? ☐ Praat je hierover met je ouders/docenten/de zorgboer? ☐ Hoe kijken zij daar tegenaan? ☐ Zijn er nog dingen die je kwijt wilt waar ik niet naar heb gevraagd?

Bijlage 4 - 101 manieren om een kind te prijzen (aan de muur op D'n Hoef)

101 manieren om een kind te prijzen:

Er is er maar een zoals jij! ❤️ Wow! * Dit gaat goed! * Je bent speciaal... * Geweldig! * Netjes! * Goed gedaan! * Ik wist dat je het kon! * Ik ben trots op je! * Mooi! * Het gaat steeds beter... * Je bent een superkei! * Het ziet er goed uit! * Je leert het snel! * Nu kun je het! * Echt slim van je! * Het is ongelooflijk hoe je dat doet... * Je ziet er mooi uit vandaag! * Jij bent de winnaar! * Door jou kom ik in een goed humeur! * Fantastisch! * Hiep, hiep hoera voor jou! * Je bent belangrijk... * Magnifiek! 🚗 Je bent er bijna! Je bent waanzinnig! * Je bent heel goed aan het werk! * Echt leuk! * Je bent de bovenste beste! * Super! * Mooi werk! * Goed van je! Niets kan jou stoppen! * Dynamisch! * Je bent fantastisch! * Je hebt het geheim ontdekt! * Bingo! * Goed gescoord! * Aan jou kan ik iets vragen! ✨ Met jou kun je echt lachen! * Je bent een echte doorzetter! * Je hebt het goed geprobeerd! * Het is je gelukt! * Wat kun jij goed luisteren! * Je bent een echte schat! * Jij verdient een compliment! * Wat een goede vriend ben jij... * Je hebt het goed geleerd! * Jij bent ongelooflijk! * Ik heb veel respect voor jou... * Wat een fantasie! * Jij bent oké! * Je hebt heel goed opgelet! * Alles goed! ✨ Ik kan jou vertrouwen... * Jij verdient een tien met een griffel! * Bravo! * Ik ben onder de indruk van je... * Hoe doe je dat toch zo snel?! * Wat doe je dat mooi... ❤️ Je hebt goed nagedacht! * Je bent een echte vriend... * Je hebt het in je! * Je bent uniek! * Tjonge, wat knap! * Door jou gaat de zon schijnen... * Goed teamwork! * Knap staaltje werk! * Ik doe het je niet na! * Je doet het steeds beter! 🚗 Jij bent de ster! * Bravissimo! * Je bent een echte hulp voor me... * Niemand doet je dat na! * Wat heb jij een mooie lach! * Jij verdient de eerste prijs... * Ik kan zien dat jij je best doet... * Je bent een kanjer! * Jij geeft het niet snel op! * Ik zal je nooit vergeten! * Van jou kan ik iets leren... * Je bent een kei! * Ik weet niet hoe je dat voor elkaar krijgt! ✨ Jij bent sterk! * Je denkt goed na... * Je werkt heel precies... * Waar vind ik iemand zoals jij?! Jij kunt meer dan je denkt! * Je hebt een goede keuze gemaakt! * Ik wil jou nooit meer kwijt! ✨ Jij wacht goed op je beurt! * Je bent heel creatief... * Je werkt heel netjes! * Wat heb je hard gewerkt! * Van jou kan ik op aan! * Jij bent de hoofdprijs... * Je bent heel geduldig... * Je bent heel vriendelijk! * Wat heb jij een goed gevoel voor humor! * Ik vind jou de beste... ❤️

©copyright: www.jijbentuniek.com